

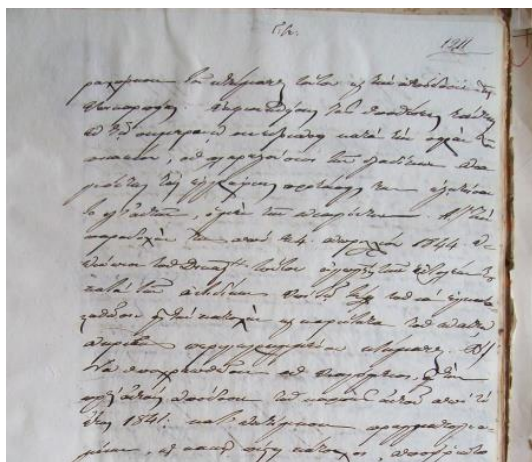

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΒΟΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012201803031)

Θέμα: «Δίκαιο και περιουσίες στη Λακεδαίμονα την περίοδο 1770-1830: Οι αποτυπώσεις τους στις πρώτες πολιτικές αποφάσεις του Πρωτοδικείου της Σπάρτης»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	5

Α' Κεφάλαιο

Γαιοκτητικοί, διοικητικοί και παράγοντες απόδοσης δικαίου στην Πελοπόννησο (1715 -1830): Μια σύντομη αναδρομή	9
1.1. Διοικητικοί Παράγοντες	9
1.2. Γαιοκτητικοί Παράγοντες	10
1.2.1. Η γαιοκτησία από το 1770 έως και τα χρόνια της Επανάστασης του 1821	12
1.3. Οι δικαστικές αρχές προεπαναστατικά.....	14
1.4. Δικαστικοί θεσμοί κατά την Επανάσταση του 1821	15
1.5. Η δικαστική οργάνωση επί Καποδίστρια	16
1.5.1. Τα πρωτόκλητα δικαστήρια στη Λακεδαίμονα την περίοδο του Καποδίστρια.....	17

Β' Κεφάλαιο

Στα εσωτερικά των κοινοτήτων της Λακεδαίμονος (1770 - 1830): η διαχείριση περιουσιών και οι ρόλοι των κοινοτικών αρχών.....	21
2.1. Οι απώλειες περιουσιών Ελλήνων της Βαρδούνιας και οι προσφυγές τους στην οθωμανική δικαιοσύνη (1770 – 1820)	24
2.1.1. Κρίσεις – συμπεράσματα στις υποθέσεις της Βαρδούνιας.....	27

Γ' Κεφάλαιο

Οι φυγάδες και οι περιουσίες τους (1769 – 1828).....	29
3.1. Φυγές κατά την περίοδο 1770-1820: τα αίτια και η «πρώτη» τύχη των περιουσιών.....	29
3.2. Οι νέοι τόποι εγκατάστασης και η στάση των φυγάδων απέναντι στις περιουσίες τους	30
3.2.1. Νησιά και Μοριάς.....	31
3.2.2. Αποδημίες σε τόπους εκτός Ελλάδας.....	32

3.3. Επιστροφές στα χρόνια της Επανάστασης: αναζητήσεις, εμπόδια αλλά και διαπιστώσεις επί της «δεύτερης» τύχης των περιουσιών.....	33
3.4. Μια εξαίρεση: Η παραμονή της Πιπέρως και της Παναγιώτας στο χωριό ΒρέσθENA.....	34
3.4.1. Σύνοψη – παρατηρήσεις στην υπόθεση Βρεσθένων.....	37

Δ' Κεφάλαιο

Δίκαιο και περιουσίες στη Μάνη.....	39
4.1. Ιστορικό Πλαίσιο (1715-1776).....	39
4.2. Οι συμπεριφορές των ισχυρών οικογενειών στο οικονομικό πεδίο μετά το 1776.....	41
4.3. Η ισχυρή δύναμη του εθνικού δικαίου και το ατελέσφορο του έργου των δικαιοδοτικών αρχών.....	44
4.4. Το έθιμο της εξ αρρενογονίας κληρονομικής διαδοχής: μια ιστορική αναδρομή από τον δικαστή του 1843.....	46
Επίλογος.....	49
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	52
Παράρτημα.....	56
Περίληψη.....	66

Πρόλογος

Το Αρχείο του Πρωτοδικείου Σπάρτης¹ απόκειται στην Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους/Λακωνίας και συγκροτείται από χειρόγραφα και σπάνια βιβλία της χρονικής περιόδου 1829-1969, χωρίς χρονικά κενά ή άλλου τύπου διασπάσεις. Από τα τεκμήρια του αρχείου, ένας σημαντικός αριθμός διοικητικής και οικονομικής σημασίας χειρογράφων παρέχει τη δυνατότητα παρακολούθησης της γένεσης και εξέλιξης του θεσμού της ελληνικής πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ αναγιγνώσκοντας τις αποφάσεις του δικαστηρίου, ο μελετητής μπορεί να ανασυστήσει την ίδια, θα λέγαμε, τη ζωή ή, τουλάχιστον, τη ζωή σε πολλές εκφάνσεις και διαστάσεις της. Το τελευταίο μπορεί να επιτευχθεί μέσα από πλήθος περιγραφών πράξεων, γεγονότων ή συνηθειών, τα οποία διάδικοι και μάρτυρες προβάλλουν ή ερμηνεύουν ενώπιον του δικαστή, προκειμένου να αποδείξουν το δίκαιο.

Στις αποφάσεις αυτές, με τις οποίες θα ασχοληθούμε στην ανά χείρας εργασία, αποτυπώνεται, συνάμα, η «κίνηση» της σκέψης του δικαστή, η οποία πολλές φορές διεξάγεται στο μεταίχμιο αλήθειας και ψεύδους, ενώ εκεί καταγράφεται και η τελική θέση του, εδρασμένη στην αντίληψη και τη συνείδηση του ίδιου και, βεβαίως, στους σε κάθε εποχή νόμους.

Ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια (1835 και εξής) ο δικαστής βρέθηκε να κινείται σε δύσκολες μεθορίες. Κλήθηκε να δικάσει διαφορές που η αφετηρία τους ανάγονταν στην εποχή, όταν οι διάδικοι ήταν ακόμη υπήκοοι, και, συνεχιζόμενες, είχαν προσπεράσει ή διαπεράσει την Επανάσταση και τους θεσμούς της, και έρχονταν τώρα, στο νεοσύστατο δικαστήριο, να επιλυθούν. Οι πρώτοι αυτοί διάδικοι, επίσης, δεν γνώριζαν πολλά για το πώς κρίνεται κάποιος σε ένα δικαστήριο, ενώ πολλές από τις πράξεις που προέβαλλαν κατά τη διάρκεια της δίκης τις απέδιδαν σε «προαιώνιες συνήθειες». Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο δικαστής, δεν είναι λίγες οι φορές που βρίσκεται με άδεια από νόμους φαρέτρα και μιλά για *«έμφυτον φυσικόν δίκαιον, το οποίον φύσει ενυπάρχει εις τον άνθρωπον είτε εις πολιτικήν κοινωνίαν διοικούμενον είτε εις αυτήν την φυσικήν του κατάστασιν διαγόμενον»*.

¹ Το Πρωτοδικείο της Σπάρτης ιδρύθηκε στις 25 Ιανουαρίου 1835. Η λειτουργία του είναι αδιάλειπτη μέχρι σήμερα. Την περίοδο της ίδρυσής του, κλήθηκε να εξυπηρετήσει τους κατοίκους του σημερινού νομού Λακωνίας και ενός μικρού τμήματος του νομού Αρκαδίας, ενώ αποτέλεσε ένα από τα πρώτα πολιτικά δικαστήρια του νεοελληνικού κράτους.

Την τελευταία φράση, τη συναντήσαμε τυχαία, καταγεγραμμένη σε πολιτική απόφαση του Πρωτοδικείου της Σπάρτης, το 1843, όταν ο δικαστής κλήθηκε να διερευνήσει ένα έθιμο της Μάνης. Έτσι, ήταν αυτή που μας κίνησε το ενδιαφέρον να αναγνώσουμε όλες τις πολιτικές αποφάσεις που εξέδωσε το εν λόγω δικαστήριο την πρώτη δεκαπενταετία της λειτουργίας του (1835-1850), με στόχο να παρακολουθήσουμε όσες αναφορές γίνονται από τους διαδίκους για διαφορές επί περιουσιών στο χρονικό διάστημα 1770 - 1830, καθώς και για το δίκαιο επί των διαφορών αυτών, όταν εκείνο επιζητούνταν ή αποδιδόταν.

Δύο επομένως είναι τα θεματικά κέντρα - άξονες τούτης της εργασίας: περιουσίες και δίκαιο, όπως αποτυπώνονται στις πρώτες πολιτικές αποφάσεις του Πρωτοδικείου Σπάρτης. Αφηγητές μας, οι πρώτοι διάδικοι, μάρτυρες και δικαστές. Μάλιστα, πολλοί από αυτούς έχουν ζήσει ό,τι διηγούνται.

Σε όλη αυτή την προσπάθεια, που πραγματοποιήθηκε σε μια δύσκολη περίοδο, λόγω της πανδημίας, η βοήθεια του επόπτη, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, κ. Θανάση Χρήστου, υπήρξε αμέριστη. Έστω κι από μεγάλη, αναγκαστική, απόσταση, με χρήση κάθε τεχνολογικού μέσου, με έκανε να νιώθω ότι είναι δίπλα μου. Εκ βάθους καρδιάς τον ευχαριστώ.

Δίπλα μου στάθηκαν και πρόσωπα φιλικά και κοντινά μου, τα οποία, όταν όλες οι βιβλιοθήκες ήταν κλειστές, με διάθεση που με συγκινούσε, έβγαζαν βιβλία από τις προσωπικές τους συλλογές και μου τα έδιδαν. Αυτοί ήταν οι κ. κ. Κώστας Δρογκάρης, ιατρός και συγγραφέας, Σοφία Αντωνάκου και Γιώργος Κώτσου εκδότες, Γεωργία Κοκκίνη, δικηγόρος Αθηνών. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Αναφορικά με το πρωτογενές υλικό που διαχειρίστηκα, έχω την τύχη να εργάζομαι στην Υπηρεσία όπου βρίσκεται. Κι εδώ όμως, η ενθάρρυνση και η βοήθεια δυο συναδέλφων μου υπήρξε καθοριστική. Οι κυρίες Καλλιόπη Γαβαλά και Μαρία Στελλάκου, καθεμιά από το δικό της μετερίζι, επί ένα χρόνο και πλέον, με έβγαζαν από πολύ δύσκολη θέση. Η πρώτη γνωρίζοντας τα πεδία της ιστορικής έρευνας αλλά και των μεταπτυχιακών σπουδών, με διακριτικότητα με συμβούλευε, ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που επωμίστηκε υπηρεσιακά μου καθήκοντα ώστε να ασχολούμαι με την έρευνά μου απερίσπαστα. Η κυρία Μαρία Στελλάκου κατέστησε το υλικό μου προσβάσιμο, κάθε φορά που της το ζήτησα, σαν να επρόκειτο για δική της εργασία. Για το συναδελφικό αυτό κλίμα αγάπης και αλληλεγγύης που διαμόρφωσαν, αισθάνομαι ευγνώμων.

Εισαγωγή

Οι πρώτες (1835-1850) πολιτικές αποφάσεις του Πρωτοδικείου της Σπάρτης², είναι πολυσέλιδα χειρόγραφα κείμενα που βρίσκονται σε απόλυτη χρονική αλληλουχία και εμπεριέχονται σε 20 μορφολογικά ομοιόμορφα βιβλία³ (έκαστο διαστάσεων 22 x 30 εκ.). Τα κείμενα καταστρώνονται με συγκεκριμένο τρόπο (βλ. παράρτημα), και, σε αδρές γραμμές, κάθε απόφαση αυτής της περιόδου συντίθεται στα εξής μέρη:

- i. Στο αρχικό τμήμα τίθενται ο αριθμός της απόφασης, η ημερομηνία της συνεδρίασης και οι παρόντες στη δικαστική έδρα (*«συγκείμενον υπό των Δικαστών...»*). Στο ίδιο μέρος καταγράφονται: α) ο σκοπός της συνεδρίασης (*«ίνα δικάση την περί...»* αναφέρεται το θέμα της αγωγής), β) τα ονόματα και ο τόπος καταγωγής των διαδίκων και τα ονόματα των πληρεξουσίων δικηγόρων τους.
- ii. Στο επόμενο τμήμα καταγράφονται ιστορικού τύπου πληροφορίες: ημερομηνίες εγγραφής της δικογραφίας στο πινάκιο, ημερομηνία εισαγωγής της στο ακροατήριο (*«εγγραφείσης της υποθέσεως στο πινάκιον και εισαχθείσης στο ακροατήριον προς συζήτησιν τη.....»*) και ένα ιστορικό της υπόθεσης, όπως προκύπτει από τη δικογραφία.
- iii. Ακολουθεί το αιτητικό μέρος: καταγράφονται αναλυτικά οι έγγραφες προτάσεις των πληρεξουσίων των διαδίκων.
- iv. Στις επόμενες γραμμές καταγράφεται το σκεπτικό του δικαστή (*«Το δικαστήριον, διεξελθόν τη δικογραφία... Σκεφθέν κατά τόν νόμον... Επειδή εκ της ...»*).
- v. Η απόφαση κλείνει με το διατακτικό (*«Δια ταύτα το δικαστήριον έχον υπόψιν τούς ήδη εκτεθέντας λόγους ...»*)

Για την ανά χείρας εργασία μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν στοιχεία από δύο από τα παραπάνω μέρη των πρώτων (περ. 3000) αποφάσεων του Πρωτοδικείου Σπάρτης: Το τμήμα ii, «τα ιστορικά των υποθέσεων», όπου περιγράφονται όλα τα γεγονότα, οι πράξεις και κάθε στοιχείο που συντέλεσε στη γένεση αλλά και την εξέλιξη της διαφοράς. Τα «ιστορικά» αυτά παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον,

² Γενικά Αρχεία του Κράτους Λακωνίας / Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης (ΔΙΚΑΣΤ. 5.1.), φάκελοι 697 - 717.

³ Συνηθιζόταν, από τα χρόνια εκείνα, κάθε φορά που συμπληρωνόταν ένας ικανός αριθμός φύλλων, οι αποφάσεις να βιβλιοδετούνται κατά απόλυτη αριθμητική σειρά. Η πρακτική αυτή συνέβαλε, ώστε το σπάνιο αυτό υλικό να διατηρείται μέχρι σήμερα, χωρίς να έχει υποστεί, παρά ελάχιστες υλικές φθορές.

αφού συνιστούν ζωηρή αντανάκλαση της καθημερινότητας των ανθρώπων. Ωστόσο, αν στηριχτεί κανείς μόνο εκεί, είναι πιθανόν να υποπέσει στον κίνδυνο μετάδοσης ψευδούς πληροφορίας, αφού οι διάδικοι αφηγούνται τα πράγματα όπως τα προσλαμβάνουν οι ίδιοι ή όπως θεωρούν ότι θα πείσουν τον δικαστή για το δίκιο τους. Για την αποτροπή του κινδύνου, οι πληροφορίες από το εν λόγω τμήμα (ii) αντιπαραβλήθηκαν με το «σκεπτικό του δικαστή», στο τμήμα iv, ως το σημείο (της απόφασης), όπου αξιολογείται και τεκμηριώνεται κάθε στοιχείο από τις καταθέσεις των διαδίκων. Επίσης, είναι το σημείο, όπου καταγράφονται και οι καταθέσεις μαρτύρων, όταν κλητεύονται από τον δικαστή για διασταύρωση και, βεβαίως, εκεί φαίνεται η διαδρομή της σκέψης του δικαστή μέχρι την εύρεση της αλήθειας, όπως και ο εφαρμοστέος νόμος.

Από τη μελέτη, λοιπόν, των δυο τμημάτων των αποφάσεων που εκδόθηκαν κατά τα έτη 1835 – 1850, απομονώσαμε ό,τι αληθές στοιχείο διάδικοι, μάρτυρες και δικαστές αφηγήθηκαν, το οποίο αφορούσε την παρελθούσα χρονική περίοδο, 1770 έως 1830 και ήταν σχετικό με τη στάση του ανθρώπου απέναντι σε περιουσιακά στοιχεία, ίδια ή ξένα. Παράλληλα, για την ίδια περίοδο, αποδελτιώσαμε και μελετήσαμε κάθε στοιχείο σχετικό με την έκφραση του δικαίου επί περιουσιακών διαφορών. Αυτή είναι και η βασική μας στοχοθεσία.

Σε μια προσπάθεια σκιαγράφησης του προφίλ των αφηγητών μας, μπορεί να εξεταστεί, αν δούμε τη γεωγραφική περιοχή από την οποία προέρχονται. Και δεν είναι άλλη από την περιοχή στην οποία εκτεινόταν η δικαιοδοσία του Πρωτοδικείου της Σπάρτης την περίοδο 1835 – 1850. Αυτά τα χρόνια, το δικαστήριο εξυπηρετεί κατοίκους από τις 5 πέντε επαρχίες (Λακεδαίμονος, Επιδαύρου Λιμηράς, Γυθείου, Οιτύλου και Πρασιών⁴) του νεοσύστατου (1835⁵) νομού Λακωνίας, οι οποίες διαιρούνταν σε 62 δήμους.⁶ Με δεδομένο δε ότι μέσα από τις αφηγήσεις των διαδίκων λαμβάνουμε στοιχεία και για την προεπαναστατική περίοδο, είναι σκόπιμο να δούμε την αντιστοιχία της παραπάνω περιοχής με τις πρώην περιφέρειες – βιλαέτια της οθωμανικής περιόδου. Είναι, λοιπόν, τα βιλαέτια Μονεμβασίας,

⁴ Η επαρχία Πρασιών, μπορεί σύντομα (1838) να αποσπάστηκε από τον νομό Λακωνίας, ωστόσο, ένα τμήμα της, ο σημερινός Δήμος Νότιας Κυνουρίας – Αρκαδίας, εξακολούθησε να υπάγεται δικαστικά στη Σπάρτη, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

⁵ Β.Δ. της 9/21ης Μαρτίου 1835.

⁶ Για δήμους και επαρχίες του Νομού Λακωνίας, βλ., Π. Γ. Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19^{ου} – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 2002, σ. 55 - 56.

Μυστρά, Ανατολικής Μάνης, Βαρδούνιας και ένα τμήμα του βιλαετιού του Αγίου Πέτρου (το μετέπειτα βιλαέτι Πραστού)⁷.

Έτσι, από τα ονόματα των περιφερειών και μόνο, αντιλαμβανόμαστε, ότι τα πρόσωπα που προσέρχονται στο δικαστήριο μετά το 1835, μπορεί τη συγκεκριμένη στιγμή να είναι όλοι Έλληνες πολίτες, όμως, μέχρι το 1821, υπήρξαν υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ζούσαν σε περιοχές ναι μεν κοντινές αλλά με ετερόκλητα χαρακτηριστικά. Οι κάτοικοι της Βαρδούνιας⁸, για παράδειγμα, μέχρι το 1821, βρίσκονταν σε μια κλειστή περιοχή στους πρόποδες του Ταυγέτου συγκατοικώντας με τους εκεί εγκατεστημένους Τουρκαλβανούς. Οι κάτοικοι της Μάνης από το 1776 δρούσαν σε έναν ημιαυτόνομο τόπο με δικό τους διοικητή (μπέη) και χωρίς ιδιαίτερη επαφή με τον Οθωμανό κυρίαρχο. Οι κάτοικοι των υπολοίπων περιοχών που αποτελούν και την πλειοψηφία, ήταν μέλη χριστιανικών κοινοτήτων, μέσα στις οποίες καθένας μπορούσε να διαθέτει και να νέμεται περιουσιακά στοιχεία. Την ίδια στιγμή, κάθε διαφορά του μπορούσε να κρίνεται είτε από τον Οθωμανό δικαστή είτε από τον «δικό του», τον χριστιανό πρόκριτο ή ιεράρχη.

Έτσι, μέσα στη γενικότερη στοχοθεσία που προαναφέρθηκε εντάσσεται και η ανάδειξη των τοπικών αυτών διαφοροποιήσεων.

Τέλος, με βάση τις πληροφορίες που αποδελτιώθηκαν από το πρωτογενές αρχειακό υλικό, δομείται στο μεγαλύτερο μέρος της η ανά χείρας μελέτη. Μόνο το πρώτο μέρος βασίζεται σε δημοσιευμένη βιβλιογραφία, μέσα από την οποία πραγματοποιείται μια σύντομη αναδρομή στους διοικητικούς, γαιοκτητικούς και δικαιοδοτικούς παράγοντες στον χώρο της Πελοποννήσου, από το 1715 -1830, με στόχο να παρουσιαστούν όροι που να λειτουργήσουν επεξηγηματικά σε όσα θα

⁷ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715 - 1821)*, Αθήνα 2012, σ. 157 - 159.

⁸ Βαρδούνια ή Βαρδουνοχώρια: Περιοχή στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του Ταυγέτου, που περιελάμβανε 27 χωριά. Μέχρι το 1821, τα χωριά κατοικούνταν από χριστιανούς και εξισλαμισμένους Αλβανούς. Οι δεύτεροι, είχαν εγκατασταθεί εκεί από το 1715 κι έμειναν γνωστοί ως «Τουρκαλβανοί» ή «Τουρκοβαρδουνιώτες». Συν τω χρόνω, οι Τουρκαλβανοί ανέπτυξαν ένα ιδιόρρυθμο σύστημα διοίκησης στην περιοχή, χωρίς να συμμετέχουν σε αυτό Έλληνες. Σε κάθε χωριό έδρευε ένας αγάς, ενώ, μεταξύ των αγάδων, προέκυπτε ένας διοικητής όλων των Βαρδουνοχωριών, καλούμενος «Ζαβαρδούνιας». Από τους αγάδες, έμειναν γνωστοί οι Ζαλούμης, Μουσάγας, Ρουμπής και Καραμέρος. Με την έναρξη της Επανάστασης του 1821, οι Τουρκοβαρδουνιώτες αποχώρησαν οριστικά από την περιοχή. Ενδεικτική βιβλιογραφία για Βαρδούνια και Τουρκοβαρδουνιώτες: Θ. Κατσουλάκος - Β. Ασημομύτης, *Το Μοναστήρι της Γόλας Λακεδαιμόνος*, Αθήνα 1991. Γ. Β. Νικολάου «Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες της κυριαρχίας των Τουρκαλβανών στα Βαρδουνοχώρια Λακωνίας την περίοδο της δεύτερης τουρκοκρατίας», στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 16 (2002), σ. 313. Α. Φ. Φωτόπουλος, *Οι Γιατράκοι του 1821*, Αθήνα 2001, τ. 1, σ. 65.

αναφερθούν στη συνέχεια. Ένας ακόμη στόχος είναι να γίνει μνεία σε γεγονότα – τομές, που άσκησαν σημαντική επιρροή στο δίκαιο και τις περιουσίες. Τέτοια γεγονότα είναι τα Ορλωφικά (1770), η περίοδος της Αλβανοκρατίας που τα ακολούθησε (1770 -1779), η Επανάσταση του 1821 και η έλευση του Κυβερνήτη, Ιωάννη Καποδίστρια, στα χρόνια το οποίου μάλιστα ιδρύονται τρία βραχύβια δικαστήρια στην περιοχή της Λακωνίας - από όπου και οι αφηγητές μας.

Στα επόμενα κεφάλαια χρησιμοποιείται ό,τι στοιχείο προκύπτει από τις πολιτικές αποφάσεις:

Στο Β' κεφάλαιο εισδύουμε στα εσωτερικά των χριστιανικών κοινοτήτων (εκτός Μάνης), κάνοντας μνεία σε όσα αναφέρονται περί διαχείρισης της περιουσίας στα χρόνια 1770 - 1830. Ανιχνεύονται επίσης οι κοινοτικές αρχές, με έμφαση στους ρόλους τους, τόσο ως προς τη διαχείριση περιουσιών όσο και στην απόδοση του δικαίου. Τέλος, παρακολουθούνται τέσσερις περιπτώσεις κατόχων περιουσιών στη Βαρδούνια, οι οποίοι μετά το 1770, καθώς χάνουν τα κτήματά τους από Τουρκαλβανούς, απευθύνονται στις οθωμανικές δικαστικές και πολιτικές αρχές.

Το επόμενο (Γ') μέρος, αφορά στο φαινόμενο «φυγή» και στη σχέση του με τους δυο θεματικούς κύκλους (περιουσίες και δίκαιο) της μελέτης. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες των φυγάδων μετά το 1770, ενώ διερευνώνται τα αίτια της εγκατάλειψης, οι νέοι τόποι εγκατάστασης και οι τακτικές και πρακτικές απέναντι στις περιουσίες που αφήνονται πίσω. Εξετάζονται επίσης στάσεις και συμπεριφορές όταν ορισμένοι φυγάδες επιστρέφουν κατά τα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Στο τέλος του κεφαλαίου παρουσιάζεται μια ιδιαίτερη, αντίθετη, περίπτωση, δηλαδή, παραμονής και όχι φυγής.

Τέλος, η Μάνη, ένας τόπος με πολύ ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές δομές, αναπτύσσεται σε ειδικό κεφάλαιο, στο τέλος της ανά χειράς εργασίας. Εκεί, αφού επιχειρηθεί μια ιστορική προσέγγιση των συγκεκριμένων δομών, παρακολουθούμε – με βάση πάντοτε το αρχείο που μελετήθηκε - πώς αυτές ανακλώνται ή επηρεάζουν τη στάση και συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στις περιουσίες τους μετά το 1776. Αναφορικά με το δίκαιο στην περιοχή, εξετάζονται στάσεις των δικαιοδοτικών αρχών, καθώς και όψεις του ισχυρού εθιμικού δικαίου των Μανιατών.

Α' Κεφάλαιο

Γαιοκτητικοί, διοικητικοί και παράγοντες απόδοσης δικαίου στην Πελοπόννησο (1715-1830): Μια σύντομη αναδρομή

1.1. Διοικητικοί Παράγοντες

Μετά από 30 χρόνια ενετικής κατάκτησης, οι Οθωμανοί ανέκτησαν την Πελοπόννησο (1715), και ολόκληρη η περιοχή αποτέλεσε ανώτατη διοικητική και στρατιωτική, κυρίως – στα χρόνια που εξετάζουμε - οικονομική⁹ περιφέρεια. Ως ένα από τα μεγάλα τμήματα της αυτοκρατορίας ονομάστηκε «πασαλίκι», με διοικητή έναν Οθωμανό ηγέτη, τον «πασά», ή «βεζίρη» ή «Μόρα βαλεσί». Έδρα του πασαλικιού ορίστηκε η Τριπολιτσά, όπου έδρευε ο πασάς περιστοιχιζόμενος από ένα σώμα ανώτατων αξιωματούχων, το «ντιβάνι του Μορέως», που διόριζε η Πύλη.¹⁰

Για την καλύτερη διοίκησή του, το πασαλίκι έλαβε δύο ακόμη βαθμούς κοινοτικής οργάνωσης. Χωρίστηκε σε επαρχίες και αυτές με τη σειρά τους σε κοινότητες.

Οι επαρχίες, έφτασαν τις 25 (το 1821) και ονομάζονταν «βιλαέτια» από διοικητική άποψη, «σαντζάκια» από στρατιωτική και «καζάδες» από δικαστική. Διοικητής σε κάθε βιλαέτι οριζόταν ένας Οθωμανός αξιωματούχος, ο βοεβόδας¹¹. Αυτός ασκούσε τον συνολικό έλεγχο της περιφέρειας, περιστοιχιζόταν από σημαντικές, αστυνομικές, οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες και σε αυτόν αναφέρονταν οι εκπρόσωποι των χριστιανικών (κοτζαμπάσηδες) και μουσουλμανικών (αγιάνηδες) κοινοτήτων. Οι κοτζαμπάσηδες και οι αγιάνηδες, έδρευαν κι αυτοί στην περιφέρεια, αποτελώντας το επαρχιακό συμβούλιο¹². Οι κοτζαμπάσηδες εκλέγονταν από την κατώτερη βαθμίδα (κοινότητα), με καθήκοντα την τήρηση της τάξης, αλλά κυρίως τη λήψη και εκτέλεση αποφάσεων δημοσιονομικού και φορολογικού χαρακτήρα. Από το σύνολο των περιφερειών του Μοριά, 2-3 αγιάνηδες και 2-3 κοτζαμπάσηδες μαζί με τον διερμηνέα (δραγουμάνο) αποτελούσαν το περιφερειακό συμβούλιο, το οποίο κάθε έξι μήνες συνεδρίαζε με τον

⁹ Η Αναστασία Κυρκίνη Κούτουλα, κάνει λόγο για ενισχυμένο τον οικονομικό ρόλο του πασά ήδη από το 1717. Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715 - 1821)*, Αθήνα 1996, σ. 95.

¹⁰ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 114, 117. Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 92, 126.

¹¹ Ο βοεβόδας αρχικά διοριζόταν από την Πύλη. Ο Ι. Γιαννόπουλος (Ι. Γιαννόπουλος, «Η δύναμη των κοινοτικών αρχόντων», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975), σ. 143), αναφέρει ότι στην Πάτρα, το 1781, εκλεγόταν από τους δημογέροντες.

¹² Μ. Πύλια, «Λειτουργία και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)», στο: *Μνήμων*, τχ. 23 (2001), σ. 70 κ. ε.

πασά για τα θέματα που απασχολούσαν την περιφέρεια. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως προς την έκθεση και επίλυση των θεμάτων της, η Πελοπόννησος είχε το εξαιρετικό προνόμιο¹³, να αποστέλλει απευθείας στην Πύλη αντιπροσώπους, τους «βεκίληδες»¹⁴.

Κοινότητα, τέλος, συγκροτούσε κάθε πόλη, κωμόπολη, χωριό ή οικισμός. Οι κάτοικοί της, εξέλεγαν κάθε έτος 2 – 3 εκπροσώπους που ονομάζονταν «πρόκριτοι» ή «δημογέροντες» ή «γέροντες» ή «κοτζαμπάσηδες». Οι κοινοτικοί αυτοί άρχοντες έπρεπε να είναι αυτόχθονες και συνήθως είχαν υψηλή οικονομική επιφάνεια. Όπως είδαμε, ανεδείκνυαν τους προεστούς των επαρχιών, ενώ το κύριο καθήκον τους ήταν η εκτίμηση και η διανομή των φόρων σε κάθε μια οικογένεια που διαβιούσε και δραστηριοποιούνταν στην κοινότητα. Η τελευταία αυτή υποχρέωση αποτελούσε και τη σημαντικότερη, αφού η άρτια εκπλήρωσή της σήμαινε τη λήξη επαφής με τον κυρίαρχο και τη συνέχεια της ζωής σε αυτόνομα πλαίσια, χωρίς ιδιαίτερες οχλήσεις και παρεμβάσεις εκ μέρους του. Οι κοινοτικοί αξιωματούχοι, παράλληλα, ασκούσαν και δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, όπως θα δούμε, καθώς επίσης φρόντιζαν για την εκτέλεση δημοσίων έργων, την πληρωμή ζημιών κ.ά.¹⁵

1.2. Γαιοκτητικοί Παράγοντες

Με κάθε κατάκτησή των Οθωμανών η γη χαρακτηριζόταν δημόσια, αλλά, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, ένα μέρος της μπορούσε να παραχωρηθεί ως ιδιωτική. Ιδιωτική γη δινόταν είτε σε Οθωμανούς είτε στους κατοίκους της κατακτηθείσας χώρας. Ακόμη, ένα τμήμα των γαιών αφιερωνόταν σε κοινωφελή ιδρύματα και τεμένη, το οποίο ύστερα παραχωρούνταν προς εκμετάλλευση σε Οθωμανούς¹⁶. Γαίες της τελευταίας περίπτωσης δόθηκαν, κατά την επανάκτηση της Πελοποννήσου, σε πρόσωπα της Αυλής του σουλτάνου, όπως, για παράδειγμα, στην Μπεϋχάν σουλτάνα, η οποία έλαβε έξι καζάδες¹⁷.

¹³ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 135.

¹⁴ Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 141. Μ. Τουρτόγλου, «Το δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975), σ. 112 κ. ε.

¹⁵ Για τους ρόλους των κοινοτικών αρχόντων, βλ. Ε. Λιάτα, «Οι κοινότητες, ένας θεσμός με πολλές όψεις», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000* (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 2 (2003), σ. 316-319. Δ. Α. Ζακυθηνός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνισμού*, χ. τ. χ. χ., σ. 32. Ι. Γιαννόπουλος, «Κοινότητες», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975), σ. 139.

¹⁶ Από τις προσόδους έπρεπε να δίδεται το ¼ στο δημόσιο ταμείο. Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 29 - 30, 46.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 77 - 79, 207.

Αναφορικά με την ιδιωτική γη, τέτοια έλαβαν οι Έλληνες κάτοικοι των περιοχών που κατακτήθηκαν χωρίς αντίσταση. Οι κάτοικοι αυτοί έζησαν σε αυτοδιοίκητες κοινότητες που ονομάστηκαν «κεφαλοχώρια», ενώ υπόκειντο σε ένα σύνολο τακτικών και αναλογικών φόρων¹⁸. Μπορούσαν επίσης να πωλούν περιουσιακά τους στοιχεία ή να τα μεταβιβάζουν σε τρίτους¹⁹. Από την πλευρά των Οθωμανών, όσοι κατείχαν (ιδιωτικές) γαίες από την πρώτη τουρκοκρατία (προ του 1685) κλήθηκαν να τις αναλάβουν εκ νέου, με την προϋπόθεση ότι θα προσκόμιζαν τους απαραίτητους τίτλους ιδιοκτησίας. Αλλά και Έλληνες, οι οποίοι βοήθησαν στην επάνοδο των Οθωμανών, η ανταμοιβή τους σε γη, το 1715, υπήρξε γενναία. Στη Γορτυνία, για παράδειγμα, ισχυροί, όπως ο Στασινός και ο Κουλάς, βρέθηκαν ο πρώτος με 40 χωριά και ο δεύτερος με 30²⁰.

Η γη της Πελοποννήσου, όμως, στην πλειονότητά της κρίθηκε δημόσια. Η γη αυτή ανήκε στον σουλτάνο και διακρίθηκε σε τρεις τάξεις: τα «χάσια», τα «ζαμέτια» και τα «τιμάρια».²¹ Γαίες των τριών τάξεων, μπορούσαν να αποτελούν ολόκληρα χωριά, πόλεις ή καζάδες, ενώ έμειναν γνωστές με τον ευρύτερο όρο «τιμάρια». Τις γαίες αυτές ο σουλτάνος τις παραχώρησε για φορολογική μόνο εκμετάλλευση, κυρίως σε Οθωμανούς πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους²². Οι στρατιωτικοί έφεραν το όνομα «σπαχήδες». Σε αυτούς δόθηκαν γαίες της τρίτης τάξης, ως ανταπόδοση για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει για την ανάκτηση της Πελοποννήσου (1715). Οι ίδιοι, ωστόσο, υποσχέθηκαν ότι στο εξής θα συνέβαλλαν για την αποτροπή κάθε κινδύνου που θα απειλούσε την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας²³. Σύμφωνα με τον Στάθη Τσοτσορό²⁴, η γη της Πελοποννήσου μέχρι το 1720 είχε μοιραστεί σε 342 σπαχήδες. Για την εποπτεία των τελευταίων, τοποθετήθηκαν από την Πύλη επτά αξιωματούχοι, οι «σουμπασήδες», στους οποίους δόθηκαν γαίες της δεύτερης τάξεως (ζαμέτια)²⁵, ενώ αυτοί ιεραρχικά

¹⁸ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 73 - 74. Α. Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 29. Δ. Α. Ζακυθινός, *ό. π.*, σ. 8 - 9, 21.

¹⁹ Α. Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 30,35.

²⁰ Σ. Ν. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715 - 1828)*, Αθήνα 1986, σ. 71, 77.

²¹ Χάσι: κτήμα που απέφερε πάνω από 1000000 άσπρα κατ' έτος. Ζαμέτι: κτήμα που απέφερε πάνω από 20000 - 999999 άσπρα κατ' έτος. Τιμάριο: κτήμα που απέφερε κάτω από 19999 άσπρα κατ' έτος. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 76 - 77.

²² Ι. Γιαννόπουλος, «Επαρχιακή διοίκηση», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975), σ. 108. Ο ίδιος, «Κοινότητες», *ό. π.*, σ. 135. Δ. Θ. Σιάτρας, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 49.

²³ Δ. Θ. Σιάτρας, *ό. π.*, σ. 47, 54.

²⁴ Σ. Ν. Τσοτσορός, *ό. π.*, σ. 62.

²⁵ Α. Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 194.

βρίσκονταν υπό άλλους δύο ανώτατους αξιωματούχους, τους «αλάι μπέηδες»²⁶. Οι τελευταίοι, έλαβαν κτήματα της τάξεως των χασίων²⁷. Ζαμέτια και χάσια, τέλος, δόθηκαν σε Οθωμανούς πολιτικούς αξιωματούχους και σε πρόσωπα της Αυλής²⁸.

Όσοι απέκτησαν δημόσια γη, είχαν συγκεκριμένες δυνατότητες και υποχρεώσεις: Νέμονταν και καρπώνονταν τη γη χωρίς να μπορούν να την ιδιοποιηθούν. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς βρισκόταν πάντοτε υπό τον έλεγχο του σουλτάνου²⁹. Το δικαίωμα της νομής και της κάρπωσης, όμως, μπορούσαν να το εκχωρούν σε καλλιεργητές. Οι τελευταίοι ήταν υποχρεωμένοι να τους δίδουν τις προσόδους των κτημάτων, τις οποίες οι πρώτοι σε σημαντικό βαθμό απολάμβαναν, - απέδιδαν ένα μικρό μόνο μέρος στο κεντρικό ταμείο της αυτοκρατορίας³⁰.

Όσο για τους καλλιεργητές των τιμαρίων, σε πολλές περιπτώσεις, ήταν οι πριν την κατάκτηση Έλληνες ιδιοκτήτες της γης, και τώρα η ζωή τους άλλαξε. Πλέον βρέθηκαν να διοικούνται από τον εκάστοτε τιμαριούχο ή τον επιστάτη που εκείνος όριζε³¹. Οι ίδιοι, από φορολογική άποψη, πέρα από τις προσόδους που έδιδαν στον τιμαριούχο, όφειλαν να αποδίδουν τον κεφαλικό φόρο και ένα σύνολο τακτικών και αναλογικών προσόδων³². Ωστόσο, το δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης της γης που λάμβαναν, μπορούσαν να το μεταβιβάζουν σε τρίτους ή να το κληροδοτούν στους απογόνους τους, με την έγκριση πάντοτε του τιμαριούχου³³.

1.2.1. Η γαιοκτησία από το 1770 έως και τα χρόνια της Επανάστασης του 1821

Κατά την τελευταία τριακονταετία του 18^{ου} αιώνα, η Αυτοκρατορία άλλαξε σημαντικά τον φορολογικό της μηχανισμό. Ενώ μέχρι τότε εκμίσθωνε τους φόρους σε ισόβιους εκμισθωτές, άρχισε να καταργεί αυτή τη διαδικασία³⁴. Πλέον οι φόροι των καζάδων και των σαντζακιών εκμισθώνονταν κατ' αποκοπή σε πρόσκαιρους εκμισθωτές με τη διαδικασία του πλειστηριασμού³⁵. Ο πλειοδότης, μπορούσε να προκαταβάλλει το τίμημα, ενώ συγχρόνως δεν ήταν υποχρεωμένος να μένει στην

²⁶ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 122.

²⁷ Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 87.

²⁸ Ο πασάς του Μοριά, για παράδειγμα, έλαβε ως χάσι το σαντζάκι του Μυστρά. Σ. Ν. Τσοτσόρος, *ό. π.*, σ. 78.

²⁹ Δ. Α. Ζακυθηνός, *ό. π.*, σ. 8 - 9.

³⁰ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 73 - 74, 81, 188.

³¹ Στο ίδιο, σ. 124, 128.

³² Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 30, 40 - 41.

³³ Δ. Θ. Σιάτρας, *ό. π.*, σ. 50. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 74.

³⁴ Ι. Γιαννόπουλος, «Κοινότητες», *ό. π.*, σ. 136.

³⁵ Για συστήματα εκμίσθωσης φόρων (μαλικιανέ, μακτού), βλ. Α. Κυρκίνη – Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 80. Βλ. επίσης, Ι. Γιαννόπουλος, «Επαρχιακή διοίκηση», *ό. π.*, σ. 107. Ο ίδιος, «Κοινότητες», *ό. π.*, σ. 136.

περιοχή, της οποίας του φόρους διαχειριζόταν. Συνήθως έμενε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί φρόντιζε να υπομισθώνει τους φόρους σε Οθωμανούς και χριστιανούς προεστούς των περιφερειών του Μοριά³⁶. Σε όλο αυτό το πλαίσιο, διαμορφώθηκαν πολλοί μεσιτικοί ρόλοι, προκαλώντας διόγκωση των φόρων. Η διαφορά μεταξύ του αρχικά επιδικαζόμενου ποσού με το τελικά εισπραττόμενο αυξανόταν σημαντικά, το βάρος της οποίας επωμίζονταν οι φτωχοί καλλιεργητές της γης³⁷. Έτσι, στα χρόνια 1770 - 1800, πολλοί κάτοικοι των χωριών της Πελοποννήσου, αδυνατώντας να αντεπεξέλθουν οικονομικά, οδηγούνταν στη φυγή³⁸.

Με βάση τις μέχρι τώρα γνωστές πηγές, οι φυγάδες του Μοριά προτίμησαν το εσωτερικό και το εξωτερικό της Πελοποννήσου, πόλεις της Μικράς Ασίας, την Κωνσταντινούπολη και τις Παραδουνάβιες Χώρες³⁹. Παράλληλα, υπήρξαν κι αυτοί που δεν ταξίδεψαν μακριά, αλλά βγήκαν στην παρανομία (κλέφτες)⁴⁰. Όσο για τη γη τους, ισχυροί τοπικοί παράγοντες, έχοντας την οικονομική δύναμη, τη συγκέντρωναν στα χέρια τους, με συνέπεια να αναδειχτούν σε ιδιοκτήτες μεγάλων κτηματικών εκτάσεων, τα «τσιφλίκια»⁴¹. Οι ίδιοι αγόραζαν και τιμάρια που - την ίδια εποχή - άρχισαν να δημεύονται⁴².

Την ίδια στιγμή, εξαιτίας των παραπάνω, οι χριστιανικές κοινότητες της Πελοποννήσου βρέθηκαν σε οικονομικά δυσχερή θέση. Τότε, ως μέσο για την αντιμετώπιση της κατάστασης βρήκαν τον έντοκο δανεισμό. Και στην περίπτωση αυτή, όμως, δεν ήταν λίγες οι φορές, που δανειστές υπήρξαν τοπικοί χριστιανοί και μουσουλμάνοι άρχοντες, οι οποίοι με διαρκείς ανατοκισμούς και πιέσεις επέτειναν το φαινόμενο της εγκατάλειψης, αναγκάζοντας τους καλλιεργητές να τους πωλήσουν τη γη τους⁴³. Έτσι, κοτζαμπάσηδες και αγιάνηδες της Πελοποννήσου ενισχύθηκαν - για άλλη μια φορά - στην απόκτηση εκτεταμένων αγροκτημάτων⁴⁴.

³⁶ Σ. Ν. Τσοτσωρός, *ό. π.*, σ. 134. Δ. Θ. Σιάτρας, *ό. π.*, σ. 42.

³⁷ Μ. Πύλια, *ό. π.*, σ. 79.

³⁸ Σ. Ν. Τσοτσωρός, *ό. π.*, σ. 99. Α. Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 77.

³⁹ Σ. Ν. Τσοτσωρός, *ό. π.*, σ. 63, 76.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 202.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 128.

⁴² Γ. Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2009, σ. 464. Α. Κυρκίνη - Κούτουλα, *ό. π.*, σ. 32.

⁴³ Γ. Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας...*, *ό. π.*, σ. 420. Ε. Δ. Λιάτα, *Αργεία γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17^{ου}, αρχές 19^{ου} αι.)*, Αθήνα 2003, σ. 80.

⁴⁴ Ι. Γιαννόπουλος, «Επαρχιακή διοίκηση», *ό. π.*, σ. 107 - 108. Σ. Ν. Τσοτσωρός, *ό. π.*, σ. 198. Για ισχυρές οικογένειες Ελλήνων, βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, *ό. π.*, σ. 59.

Η κοτζαμπασική τάξη δέχτηκε ένα πρόσκαιρο πλήγμα την περίοδο μετά τα γεγονότα των Ορλωφικών (1770). Η αποτυχημένη εξέγερση των Ελλήνων, για την οποία θεωρήθηκε υπεύθυνη⁴⁵, επέφερε κλονισμό στα μέχρι τότε ειωθότα. Είναι γνωστό ότι τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξαν κοτζαμπάσηδες που εγκατέλειψαν τις περιοχές τους ή πώλησαν εσπευσμένα τα κτήματά τους σε Οθωμανούς⁴⁶. Παράλληλα, οι Αλβανοί, που κλήθηκαν ως βοηθοί των Οθωμανών για την καταστολή της εξέγερσης και έως το 1779 επικράτησαν στην Πελοπόννησο, έγιναν κύριοι μεγάλων τσιφλικιών⁴⁷. Με την εκκαθάριση όμως των τελευταίων, η προηγούμενη τάξη επανήλθε, διαρκώντας έως την Επανάσταση του 1821⁴⁸.

Το 1821, το 66,70%⁴⁹ των καλλιεργούμενων γαιών του Μοριά ανήκει σε Οθωμανούς. Καθώς αυτοί αποχωρούν, οι γαίες θα χαρακτηριστούν «εθνικές», των οποίων τις προσόδους οι ελληνικές επαναστατικές κυβερνήσεις θα εκπλειστηριάζουν⁵⁰, προς ενίσχυση του εθνικού ταμείου για τη χρηματοδότηση του Αγώνα. Η πρώην ελληνική κοτζαμπασική τάξη θα εμπλακεί στη διαδικασία των πλειστηριασμών εθνικής γης, συγχρόνως όμως οι μικροϊδιοκτήτες ή οι άκληροι θα προσβλέπουν στην απόκτησή της. Μια τέτοια ελπίδα θα καταρρεύσει το 1824 – 1825, όταν οι κυβερνήσεις θα υποθηκεύσουν τις εθνικές γαίες στις αγγλικές τράπεζες, για τη σύναψη εθνικού δανείου. Το ζήτημα της διανομής θα παραμείνει ένα κρίσιμο θέμα μέχρι το 1871⁵¹, οπότε και διανεμήθηκαν οριστικά.

1.3. Οι δικαστικές αρχές προεπαναστατικά

Στην πρωτεύουσα του πασαλικιού του Μοριά έδρευε ο κεντρικός δικαστής, ο «καδής», ο οποίος συμμετείχε στο κεντρικό συμβούλιο (ντιβάνι του Μορέως). Μεταξύ των καθηκόντων του, ήταν να ελέγχει τη νομοθεσία και να δικάζει τα ποινικά αδικήματα. Σε αυτόν επίσης περιέρχονταν αναβληθείσες και ακυρωθείσες υποθέσεις και αποφάσεις των οθωμανικών δικαστηρίων που έδρευαν στα βιλαέτια.⁵²

⁴⁵ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 296.

⁴⁶ Σ. Ν. Τσοτσορός, *ό. π.*, σ. 70.

⁴⁷ Γ. Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας...*, *ό. π.*, σ. 220 κ. ε.

⁴⁸ Για ανακτήσεις κτημάτων μετά το 1778, βλ. Σ. Ν. Τσοτσορός, *ό. π.*, σ. 63. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 81.

⁴⁹ Γ. Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας...*, *ό. π.*, σ. 214.

⁵⁰ Σ. Ν. Τσοτσορός, *ό. π.*, σ. 258 κ. ε.

⁵¹ Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια «Βικιπαίδεια», Ανώνυμος, «Εθνικές γαίες», Ημερομηνία Δημοσίευσης: 16.2.2021, Διεύθυνση:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B3%CE%B1%CE%AF%CE%B5%CF%82, Ημερομηνία προσπέλασης: 27.3.2021.

⁵² Ι. Π. Μουσούρης, *Η ιστορία της ελληνικής δικαιοσύνης*, εν Αθήναις 1940, σ. 15.

Ο καδής του βιλαετιού, προερχόταν από την τάξη των γραμματισμένων Τούρκων και η θητεία του είχε χρονική διάρκεια 6-12 μήνες. Αναφορικά με τις διαφορές χριστιανών, σε αυτόν περιέρχονταν μόνο εκείνες που ξεπερνούσαν την έκταση⁵³ της δικαιοδοσίας των κοτζαμπάσηδων και αρχιερέων⁵⁴. Οι τελευταίοι είχαν δικαιοδοτικές αρμοδιότητες μόνο για τους ομοεθνείς τους και δίκασαν με βάση τους νόμους των βυζαντινών αυτοκρατόρων και τα έθιμα της περιοχής τους⁵⁵. Παράλληλα, εκτελούσαν χρέη συμβολαιογράφου, ελέγχοντας συμβόλαια, προικοσύμφωνα και άλλες συμβολαιογραφικές πράξεις⁵⁶.

Αντίστοιχα, στις κοινότητες, πρόκριτοι και δημογέροντες, μαζί με τους ιερείς ρύθμιζαν αστικές διαφορές των χριστιανών, όπως θέματα κληρονομικής διαδοχής και διαζύγια.

Είναι γνωστό, βέβαια, ότι στα χρόνια που εξετάζουμε οι Έλληνες απέφευγαν την προσφυγή στα οθωμανικά δικαστήρια, διότι σε κάθε δίκη πλήρωναν στον καδή το «πεσκέσι», αλλά και εάν η απόφαση ήταν εις βάρος τους, η περιουσία τους ετίθετο σε κίνδυνο⁵⁷.

1.4. Δικαστικοί θεσμοί κατά την Επανάσταση του 1821

Καθώς οι Έλληνες εκτελούσαν τα πρώτα επαναστατικά βήματα, άρχισε να γεννάται και η συνείδηση της δικαιοσύνης, ώστε οι πρώτοι πολιτικοδιοικητικοί σχηματισμοί να μεριμνήσουν για τη συγκρότηση των θεσμών δικαίου. Ήδη στο στρατόπεδο των Βερβαίνων ο Δημήτριος Υψηλάντης παρουσίασε τη δικαιοσύνη «ως καθήκον της ανθρωπότητας». Παράλληλα, οι 3 τοπικοί οργανισμοί του πρώτου έτους της Επανάστασης, ο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος (9 Νοεμβρίου 1821), η Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (15 Νοεμβρίου 1821) και ο Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας (ψηφίστηκε 27 Νοεμβρίου 1821) όρισαν συλλογικές αρχές⁵⁸, με δικαστικές αρμοδιότητες. Προβλέφθηκε, επίσης, ότι σε κάθε επαρχία ή τμήμα, αλλά και σε κάθε κόμη ή χωριό ή ίδρυση «κριτηρίων», στα

⁵³ Για εύρος δικαιοδοσίας, βλ., Μ. Τουρτόγλου, «Το δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *ό. π.*, σ. 110.

⁵⁴ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 131.

⁵⁵ Μ. Πύλια, *ό. π.*, σ. 71, 82. Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 10.

⁵⁶ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 129. Μ. Τουρτόγλου, «Το δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *ό. π.*, σ. 110.

⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁸ Πρόκειται για τον Άρειο Πάγο, σύμφωνα με την Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και τη Γερουσία, σύμφωνα με τους άλλους δύο Οργανισμούς. Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 18 κ. ε.

οποία αιρετοί έφοροι και προεστώτες θα «έκριναν για τα πολιτικά αμαρτήματα, κατά τους διορισμένους νόμους⁵⁹» και τα τοπικά έθιμα⁶⁰.

Λίγο αργότερα, στις Εθνοσυνελεύσεις, τονίστηκε η ανάγκη δημιουργίας κοινού δικαστικού και νομικού συστήματος που θα διείπε όλες τις περιοχές, όπου είχε επικρατήσει η Επανάσταση. Στην Α΄ Εθνοσυνέλευση (1-1-1822), ορίστηκε ότι η διοίκηση θα αποτελούνταν από το βουλευτικό και εκτελεστικό σώμα. Το δεύτερο επιφορτίστηκε με το καθήκον να συγκροτήσει επιτροπή από «σοφά μέλη με γνωσμένη αρετή» που θα συνέθετε τον «κώδικα νόμων πολιτικών και εγκληματικών και εμπορικών⁶¹». Τότε ορίστηκε κι ένας υπουργός δικαίου⁶² που θα επέτευε το κεντρικό - εθνικό δικαστήριο και κάθε ένα που θα λειτουργούσε στο κέντρο κάθε επαρχίας. Στην ίδια Συνέλευση, τέλος, ορίστηκε ότι σε κάθε χωριό δικαστικά καθήκοντα θα ασκούσε ένας ειρηνοποιός κριτής.⁶³ Στη Β΄ Εθνοσυνέλευση (Άστρος, 29-3-1823), με τον Νόμο της Επιδάουρου, δόθηκε επιπλέον έμφαση στην οργάνωση και της ποινικής δικαιοσύνης⁶⁴. Με την Γ΄ Εθνοσυνέλευση (Τροιζήνα, 19 Μαρτίου – 5 Μαΐου 1827), η διακυβέρνηση των Ελλήνων προσέλαβε μια ολική θεώρηση: Η εξουσία διακρίθηκε σε τρεις τάξεις, νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική, με επικεφαλής έναν Κυβερνήτη, ο οποίος καλούνταν να ασκήσει τη διοίκηση, βάσει του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος που μόλις ψηφίστηκε. Το εν λόγω Σύνταγμα προέβλεπε τη σύσταση επαρχιακών δικαστηρίων, ειρηνοδικείων, εγκληματικού και εμπορικών δικαστηρίων, ενώ στα χωριά καθήκοντα ειρηνοδίκη θα ασκούσαν πλέον οι δημογέροντες⁶⁵.

1.4. Η δικαστική οργάνωση επί Καποδίστρια

Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, Ιωάννης Καποδίστριας, με την ανάληψη των καθηκόντων του (12-1-1828) επιδόθηκε στη δικαστική οργάνωση του Κράτους, εκδίδοντας συνεχή ψηφίσματα. Αρχικά, η Πελοπόννησος χωρίστηκε σε

⁵⁹ Πρόκειται για τους νόμους «των Βασιλέων της Κωνσταντινουπόλεως». Στο ίδιο, σ. 19.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 22 κ. ε.

⁶¹ Για τη νομοθεσία των εμπορικών δικαστηρίων, υιοθετήθηκε ο εμπορικός κώδικας της Γαλλίας. Στο ίδιο.

⁶² Πρώτος υπουργός δικαίου, ο Θεόδωρος Βλάσιος και αμέσως μετά ο Επίσκοπος Ανδρούσης, Ιωσήφ.

⁶³ Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Τα συντάγματα του Αγώνα, 1821 - 1828», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000* (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 3 (2003), σ. 171 κ. ε.

⁶⁴ Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 32.

⁶⁵ Με το ΜΓ΄ Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, επικυρώθηκε το «Απάνθισμα των Εγκληματικών» νόμων, βασισμένων στη βυζαντινή νομοθεσία. Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 36.

επτά διοικητικά τμήματα⁶⁶, που διοικούνταν από έκτακτους επιτρόπους, στο καθένα από τα οποία αποφασίστηκε να λειτουργήσει πρωτόκλητο δικαστήριο⁶⁷. Εκεί θα εκδικάζονταν οι πολιτικές, εμπορικές και ποινικές υποθέσεις. Όσον αφορά το δικαστικό σώμα των πρωτοκλήτων, θα αποτελούνταν από έναν πρόεδρο, δύο συνδικαστές - θα προέρχονταν από το σώμα της επαρχιακής δημογεροντίας - και έναν γραμματέα. Οι αποφάσεις τους θα είχαν ως βάση τους νόμους των αυτοκρατόρων, τον εμπορικό γαλλικό κώδικα και, όσον αφορά τα ποινικά αδικήματα, το «*Απάνθισμα των Εγκληματικών της Δευτέρας Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων*». Στις πόλεις και τα χωριά, δε, οι τοπικοί δημογέροντες θα ασκούσαν χρέη ειρηνοδίκη⁶⁸.

Στις κοινότητες, την ίδια στιγμή, οι μικρής βαρύτητας εμπορικές και πολιτικές διαφορές θα μπορούσαν να επιλυθούν με αιρετούς κριτές (θεσμός αιρετοκρισίας). Πρόκειται για δύο δικαστές, που εκλέγονταν από τους κατοίκους των κοινοτήτων με συνυποσχετικό. Στην αρμοδιότητα των αιρετών, ενέπιπταν και οι διαφορές που είχαν ανακύψει από την έναρξη της Επανάστασης μέχρι και την έλευση του Κυβερνήτη. Μεταξύ των τελευταίων, ήταν και τα δάνεια που είχαν συνάψει οι κοινότητες στη διάρκεια του Αγώνα.⁶⁹

Όλες οι παραπάνω αποφάσεις επισφραγίστηκαν με την ψήφιση του «*Διοργανισμού των Δικαστηρίων*» (Οκτώβριος 1828), ενώ τη δικαστική αυτή τάξη δέχτηκε και η Δ' Εθνοσυνέλευση τον επόμενο χρόνο (Άργος, 11 Ιουλίου – 6 Αυγούστου 1829).

1.5.1. Τα πρωτόκλητα δικαστήρια στη Λακεδαίμονα την περίοδο του Καποδίστρια

Σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση της Καποδιστριακής περιόδου, το Τμήμα της Λακωνίας συγκροτήθηκε από τις επαρχίες Ανατολικής Μάνης, Μονεμβασίας, Μυστρά και Πραστού, ενώ το Τμήμα της Κάτω Μεσσηνίας περιέλαβε εκείνες του Νησίου (Μεσσήνη), Καλαμάτας, Εμπλακίων, Ανδρούσας, Λεονταρίου,

⁶⁶ Τα επτά τμήματα της Πελοποννήσου ήταν τα εξής: Αργολίδα, Αχαΐα, Ήλιδα, Άνω Μεσσηνία, Κάτω Μεσσηνία, Λακωνία, Αρκαδία.

⁶⁷ Σύμφωνα με το Ψήφισμα του Κυβερνήτη, της 13^{ης} Απριλίου 1828. Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 48.

⁶⁸ Διάγγελμα Κυβερνήτη της 18^{ης} Ιανουαρίου 1828. Μ. Ν. Βέη, «Αυθεντικά Μανιάτικα Έγγραφα του πρώτου ημίσεως του παρελθόντος αιώνας κληρονομικής υποθέσεως», στο: Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειο 7 - 11 Οκτωβρίου 1977, δημοσιευμένα στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ. 4 (1979).

⁶⁹ Τα δικαστήρια με αιρετούς κριτές προβλέπονταν στο Ψήφισμα ΛΓ' του Κυβερνήτη, της 18^{ης} .5.1829. Ι. Π. Μουσούρης, *ό. π.*, σ. 53. Βλ. επίσης, Μ. Ν. Βέη, *ό. π.*

Μικρομάνης και Δυτικής Μάνης. Τα δυο Τμήματα αποτέλεσαν την Έκτακτη Επιτροπεία Λακωνίας και Μεσσηνίας με πρώτον Επίτροπο τον Ιωάννη Γενοβέλη⁷⁰.

Στο Τμήμα της Λακωνίας αποφασίστηκε να λειτουργήσει πρωτόκλητο δικαστήριο με έδρα τον Μυστρά. Εκεί, στα μέσα Ιουλίου 1829, έφτασε ο πρώτος πρόεδρος του δικαστηρίου, Αριστείδης Μωραϊτίνης⁷¹, ακολουθούμενος από τους συνδικαστές, Ιωάννη Ευγενίδη και Γεώργιο Σ. Παπαδόπουλο και τον γραμματέα Χρήστο Α. Παπαδόπουλο. Στο ίδιο σώμα ανήκε και ο πάρεδρος, Δημήτριος Καβαλιεράκης, ο οποίος εμφανίστηκε δύο μήνες αργότερα.⁷²

Μετά από ορισμένες δυσκολίες⁷³, το δικαστήριο ξεκίνησε τη λειτουργία του, στις 9 Αυγούστου, οπότε εκδόθηκε η πρώτη πολιτική του απόφαση. Ωστόσο, πολύ σύντομα, η επιδημία ελονοσίας που ενέσκηψε στην περιοχή, ανάγκασε το δικαστικό σώμα να ζητήσει αλλαγή έδρας. Έτσι, στις 18 Σεπτεμβρίου, επιβιβάστηκε στη γολέτα «Οδυσσεύς» στο Μαραθονήσι με κατεύθυνση την Μονεμβασία. Οι συνεδριάσεις στη νέα έδρα ξεκίνησαν στις 2 Οκτωβρίου 1829. Ο Αριστείδης Μωραϊτίνης άσκησε - χωρίς αμοιβή - τα καθήκοντά του μέχρι τον Ιανουάριο του 1830, οπότε τον διαδέχτηκε ο Γεώργιος Πραντούνας^{74 75}.

Όσον αφορά στο όμορο Τμήμα, της Μεσσηνίας, την ίδια περίοδο λειτουργούσε το δικαστήριο Ανδρούσης και Καλαμάτας. Σε αυτό υπαγόταν ένα τμήμα της χερσονήσου της (Δυτικής) Μάνης, οι κάτοικοι της οποίας προκαλούσαν σημαντικές δυσχέρειες στη λειτουργία του, αφού ήταν συνηθισμένοι να επιλύουν τις

⁷⁰ Η Έκτακτη αυτή Επιτροπεία συστάθηκε, σύμφωνα με το υπ αριθ. 1968 του έτους 1828 Ψήφισμα του Ιωάννη Καποδίστρια, το οποίο δημοσιεύτηκε στο φ. 27 (1828) της Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος. Μ. Ν. Βέη, *ό. π.*

⁷¹ Αριστείδης Μωραϊτίνης (Σμύρνη 1806 – Λιβόρνο 1875): Σπούδασε νομικά στην Ιταλία και τη Γαλλία και ήρθε στην Ελλάδα κατόπιν παρότρυνσης του Ιωάννη Καποδίστρια. Υπήρξε πρόεδρος του Αρείου Πάγου, ενώ, κατά το βραχύ διάστημα των ετών 1867 – 1868, χρημάτισε πρωθυπουργός της Ελλάδας.

⁷² Α. Βαλασάκης, «Το πρώτον μετεπαναστατικόν Δικαστήριον της Λακωνίας», στο *Ηώς* (επιθ.), τχ. 66 - 70 (1963), σ. 162 - 165.

⁷³ Τη συγκεκριμένη περίοδο, η περιοχή παρουσιάζει έλλειψη αστυνομίας, δημογερόντων και ειρηνοδικείων, που αποτελούσαν βασικές προϋποθέσεις για την έναρξη της λειτουργίας του πρωτόκλητου δικαστηρίου. Α. Βαλασάκης, *ό. π.*

⁷⁴ Πρόκειται για τον Νάξιο δικαστικό και λόγιο, Γεώργιο Πραντούνα, συγγραφέα του έργου «*Αθήναι ελευθερωμέναι, τραγωδία εις πέντε πράξεις, Εν Ναυπλίω, 1830*». Πρβλ. άρθρο «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828 - 1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», στην: ψηφιακή συλλογή περιοδικών του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eranistis/article/viewFile/1656/1647.pdf>. Ημερομηνία Προσπέλασης: 10.3.2021.

⁷⁵ Α. Βαλασάκης, *ό. π.*

διαφορές τους με βάση το εθιμικό δίκαιο που επικρατούσε στην περιοχή τους, με συνέπεια να αποφεύγουν να εμφανιστούν όταν καλούνταν⁷⁶.

Ανάλογες συμπεριφορές επιδείκνυαν και οι κάτοικοι της Ανατολικής Μάνης, που ανήκαν στο Πρωτόκλητο Λακεδαίμονος.

Έτσι, τόσο οι δικαστές όσο και ο Έκτακτος Επίτροπος, Λυκούργος Λογοθέτης, συνεχώς πληροφορούσαν τον Κυβερνήτη ότι «*εδώ [στην Α. και Δ. Μάνη] οι συνήθειες υπερτερούν των νόμων, οι άνθρωποι έχουν μάθει να κρίνονται δια των αρμάτων*⁷⁷». Για την αντιμετώπιση της κατάστασης ο Λογοθέτης πρότεινε την αλλαγή όσων δημογερόντων προέρχονταν από τις οικογένειες Μαυρομιχάλη και Τζανετάκη και την αντικατάστασή τους από μέλη «πιστά στην Κυβέρνηση»⁷⁸. Ύστερα από τα παραπάνω, ο Ι. Καποδίστριας απέστειλε τον Γενικό Επίτροπο Πελοποννήσου Ανδρέα Μεταξά να διερευνήσει την κατάσταση⁷⁹. Ο δεύτερος αφού επιβεβαίωσε, πρότεινε (Ιούλιος 1830) τη σύσταση ειδικού δικαστηρίου στη Μάνη «*με πρόεδρο ξένο, με 6 συνδικαστές ντόπιους και γραμματέα και υπογραμματέα ξένους*⁸⁰».

Εν τέλει, ο Ι. Καποδίστριας, εξέδωσε ψήφισμα (184 της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1830), συστήνοντας δύο δικαστήρια στην περιοχή: το Πρωτόκλητο και το Έκκλητο. Το πρώτο δικάζε πολιτικές, εμπορικές και ποινικές υποθέσεις των Μανιατών, ενώ αποτελούνταν από έναν δικαστή και τρεις συμβούλους Σπαρτιάτες [Μανιάτες]. Ήταν μάλιστα περιφερόμενο από χωριό σε χωριό και δεχόταν τις αιτήσεις προφορικά. Το δεύτερο είχε την ίδια σύνθεση με το προηγούμενο, με τη διαφορά ότι η έδρα του ήταν μόνιμη. Όμως, και οι δικαστές των νέων δικαστηρίων, στις επιστολές τους προς την Κεντρική Γραμματεία της Δικαιοσύνης, περιέγραφαν με μελανά χρώματα την κατάσταση στην περιοχή τους: «*Επικρατούν παράλογες συνήθειες των Μανιατών, όπως αίμα αντί αίματος και τα άλλα παρόμοια*⁸¹». ⁸²

Τα δικαστήρια, ωστόσο, δεν λειτούργησαν για μεγάλο διάστημα. Ένα χρόνο αργότερα, το πρωτόκλητο δικαστήριο της Λακεδαίμονος, όπως και τα δυο λειτουργούντα στη Μάνη, περιήλθαν σε αδράνεια, εξαιτίας της δολοφονίας του

⁷⁶ Μ. Δ. Τουρτόγλου, «Η δικαιοσύνη εις την Μάνην επί Καποδίστρια», στο: Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειον 7 - 11 Οκτωβρίου 1977, δημοσιευμένα στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ. 4 (1979).

⁷⁷ Δ. Βαγιακάκος, «Σύμμεικτα. Δυο σχέδια αφορώντα εις την διοίκεισιν της Μάνης κατά την Καποδιστριακήν περίοδον», στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ. 1 (1972), σ. 481.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ Μ. Δ. Τουρτόγλου, «Η δικαιοσύνη εις την Μάνην...», ό. π.

⁸¹ Στο ίδιο.

⁸² Μ. Ν. Βέη, ό. π.

Κυβερνήτη (Σεπτέμβριος 1831). Και ένα χρόνο μετά, με το υπ. αριθμ. 88 ψήφισμα της 20ής Ιανουαρίου 1832, η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος τα κατήργησε. Από τη στιγμή αυτή, οι τοπικοί δημογέροντες κλήθηκαν να αναλάβουν την κρίση κάθε διαφοράς.⁸³

⁸³ Στο ίδιο.

Β' Κεφάλαιο

Στα εσωτερικά των κοινοτήτων της Λακεδαίμονος (1770-1830): η διαχείριση περιουσιών και οι ρόλοι των κοινοτικών αρχών

Με βάση τα στοιχεία του Αρχείου Πολιτικών Αποφάσεων του Πρωτοδικείου Σπάρτης, οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος – πλην της Μάνης - κατοικούσαν σε αυτόνομες αγροτικές κοινότητες και, εντός αυτών, ήταν οργανωμένοι σε οικογένειες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις ήταν πολυπληρητικές⁸⁴.

Η γη που διαχειριζόταν κάθε οικογένεια προεπαναστατικά ήταν πλήρους ιδιοκτησίας. Διαχειριστής ο μεγαλύτερος άνδρας, ο πατέρας, μετά το θάνατο του οποίου περιερχόταν στους γιους του, έγγαμους και άγαμους⁸⁵. Ο διαχειριστής μπορούσε να πωλεί ή/και να αγοράζει αγρούς⁸⁶, καθώς και να τους εκμισθώνει⁸⁷ σε άλλους. Μπορούσε, τέλος, να τους θέτει ως υποθήκη⁸⁸, στην περίπτωση που δανειζόταν⁸⁹ χρήματα. Παράλληλα, κρατώντας κάθε φορά για τους άρρενες της οικογένειας «το πλείστον της περιουσίας, ως συνήθως γίνεται⁹⁰», προικοδοτούσε τα θήλεα μέλη, τα οποία και απομακρύνονταν από την εστία⁹¹.

Η γυναίκα δεν διαχειριζόταν περιουσία, καθώς θεωρούνταν αδύναμο μέλος της οικογένειας, «λόγω του γένους της⁹²». Στην περίπτωση που τελούσε σε χηρεία, ο πεθερός ή ο μεγαλύτερος αδελφός του συζύγου της αναλάμβανε την προστασία της

⁸⁴ Πρόκειται για πατροπλευρικές οικογένειες (συνδέονται συγγενικά μέσω ανδρών): στην ίδια εστία συμβιώνουν οι γονείς με τους άρρενες έγγαμους και άγαμους γιους τους. Γενικά Αρχεία του Κράτους / Λακωνίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης (ΔΙΚΑΣΤ. 5.1), Πολιτική Απόφαση υπ. αριθ. 229 του έτους 1845. Βλ. επίσης Γενικά Αρχεία του Κράτους / Λακωνίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης (ΔΙΚΑΣΤ. 5.1), Πολιτική Απόφαση υπ. αριθ. 96 του έτους 1847. [Στο εξής, λόγω συχνότητας του όρου και για λόγους συντομίας, θα αναγράφονται τα αρχικά (Π. Α.), θα ακολουθεί ο αριθμός και το έτος έκδοσης της απόφασης.]

⁸⁵ Π. Α. 178/1838, Π. Α. 137/1842, Π. Α. 150/1845.

⁸⁶ Π. Α. 199/1840 (πώληση το έτος 1816), Π. Α. 223/1842 (πώληση το έτος 1804), Π. Α. 150/1845 (πώληση το έτος 1826), Π. Α. 287/1847 (πώληση το έτος 1799), Π. Α. 80/1840 (αγορά το έτος 1780), Π. Α. 248/1841 (αγορά το έτος 1816), Π. Α. 99/1841 (αγορά το έτος 1818).

⁸⁷ Π. Α. 137/1841, Π. Α. 68/1843.

⁸⁸ Π. Α. 248/1841.

⁸⁹ Ο δανεισμός χρημάτων μεταξύ Ελλήνων, τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης είναι συχνός. Δεν τεκμηριώνεται όμως από τους διαδίκους για ποιο σκοπό προέβαιναν σε αυτή την πράξη, επομένως θεωρήσαμε ότι το θέμα εκφεύγει από τη θεματική της εργασίας μας. Για την ιστορία μόνο να πούμε ότι, μέχρι το 1821, οι κάτοικοι των χωριών συναλλάσσονται με γρόσια και δίστηλα, η διάρκεια δανεισμού είναι μικρή (συνήθως 2 μήνες) και ο τόκος κυμαίνεται από 10 - 28%. Κατά την Επανάσταση, οι συναλλαγές γίνονται σε γρόσια και ισπανικά τάλληρα, ο τόκος κυμαίνεται γύρω στα 20% και η διάρκεια δανεισμού παραμένει ίδια, όπως προεπαναστατικά.

⁹⁰ Π. Α. 229/1845.

⁹¹ Για προικοδοτήσεις πριν την Επανάσταση, βλ., Π. Α. 52/1844, Π. Α. 229/1845, Π. Α. 148/1846, Π. Α. 78/1841.

⁹² Συνήθης φράση, που αναφέρεται συχνότατα στις πολιτικές αποφάσεις της εποχής που εξετάζουμε.

ίδιας και των τέκνων της⁹³. Άξιο παρατήρησης είναι ότι η αντιμετώπιση της χήρας από τους άρρενες συγγενείς κρινόταν από το εάν η ίδια είχε δικά της αγόρια. Σε αυτή την περίπτωση, οι άρρενες εντός της εστίας ανέμεναν την ενηλικίωση των ορφανών για να τους παραδώσουν το μερίδιο του πατρικού κλήρου.⁹⁴ [Στην περίπτωση, μάλιστα, του ανήλικου Αντωνόπουλου στο χωριό Σουστιάνοι του οποίου η μητέρα προέβη (το 1812) σε δεύτερο γάμο, αυτός παρέμεινε στην πατρική του εστία, υπό την επιτροπεία του παππού και των θείων του⁹⁵].

Αντίθετα, χήρες γυναίκες με ορφανές θυγατέρες, έχαναν μεγάλο μέρος των περιουσιακών τους δικαιωμάτων, φαινόμενο που συνεχίστηκε στα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Όταν οι σύζυγοι έχαναν τη ζωή τους στις μάχες και όταν στην εστία δεν υπήρχαν άρρενες – αδελφοί τους, πολύ συχνά συνέβαινε, η χήρα να εκδιώκεται από τους συζύγους των θήλεων μελών, τα οποία κάποτε ανήκαν στην εστία και αποχώρησαν λόγω γάμου⁹⁶.

Επανερχόμενοι στην προεπαναστατική περίοδο, οι περιουσίες ορφανών - και από τους δυο γονείς –παιδιών τύγγαναν άλλου είδους διαχείρισης. Εδώ, οι πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές της κοινότητας, οι πρόκριτοι και οι αρχιερείς, ανέλαμβαναν τη σύνταξη καταλόγου των κτημάτων και κατόπιν προέβαιναν σε διορισμό επιτρόπου των ορφανών. Ο επίτροπος, στην περίπτωση που ήθελε να εκποιήσει μέρος της περιουσίας, όφειλε να πληροφορήσει τις παραπάνω αρχές και μόνο εάν εξασφάλιζε τη συναίνεσή τους, προέβαινε στην πώληση. Γενικότερα, προεπαναστατικά, μέσα από το αρχείο που μελετήθηκε, φαίνεται ότι οι αρχές των κοινοτήτων είχαν την ευελιξία να διευθετούν τέτοιου είδους ζητήματα χωρίς να αναφέρονται στην οθωμανική εξουσία. Σε μια περίπτωση μόνο⁹⁷, στο χωριό Κοσμάς (σημ. Αρκαδίας), το 1819, για τη σύνταξη του καταλόγου κτημάτων από περιουσία αποθανούσας μητέρας, χρειάστηκε από μέρους των προκρίτων η έγκριση «της ιεράς τουρκικής κρίσεως». Στα χρόνια της Επανάστασης, τέλος, σε θέματα διευθέτησης περιουσιών και απόδοσης επιμέλειας ορφανών, εμπλέκονταν όχι μόνο οι κοινοτικοί πρόκριτοι και ιερείς αλλά και οπλαρχηγοί από την ευρύτερη περιοχή⁹⁸.

⁹³ Ενδεικτικά, Π. Α. 130/1842, Π. Α. 285/1845. Βλ. και επόμενες υποσημειώσεις.

⁹⁴ Π. Α. 169/1842, Π. Α. 212/1847.

⁹⁵ Π. Α. 125/1843.

⁹⁶ Π. Α. 96/1847, Π. Α. 229/1845, Π. Α. 174/1845, Π. Α. 348/1845, Π. Α. 148/1846, Π. Α. 150/1845, Π. Α. 240/1843.

⁹⁷ Π. Α. 53/1844.

⁹⁸ Π. Α. 145/1846, Π. Α. 232/1847, Π. Α. 52/1844.

Ο ρόλος των προκρίτων και των αρχιερέων, επίσης, επεκτεινόταν στη διαχείριση κτημάτων που εγκαταλείπονταν - θα το παρακολουθήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο-, καθώς και στα οικονομικά της κοινότητας, όταν παρουσιαζόταν οικονομική αδυναμία. Το αρχείο των πολιτικών αποφάσεων μάς δίνει 4 περιπτώσεις δανείων, τα οποία σύναψαν μέσω των προκρίτων οι κοινότητες Κουνουπιάς (1817), Παλαιοχωρίου Γλυπιάς (1820), Τρύπης (16 Μαρτίου 1821) και Βρεσθένων (1823). Σε καμία όμως από τις ανωτέρω περιπτώσεις δεν αναφέρεται ο λόγος του δανεισμού, παρά μόνο ότι οι πρόκριτοι αναζήτησαν ως πιστωτές ομοεθνείς τους από όμορα χωριά, - εκτός της περίπτωσης της Κουνουπιάς, της οποίας οι κάτοικοι απευθύνθηκαν σε συγχωριανό τους που βρισκόταν (1817) στις Σπέτσες. Η αναφορά στην αιτία είναι γενική, «λόγω αδυναμιών της κοινότητος», ενώ γίνεται μνεία στο ότι πραγματοποιήθηκε σύναψη δανειστικού συμβολαίου με πρωτοβουλία των «προκριτοτέρων του τόπου και ευπολήπτων πολιτών» – οι τελευταίοι παρευρέθηκαν ως μάρτυρες -, και ότι το συμβόλαιο επικύρωσαν εκκλησιαστικοί επίτροποι.⁹⁹

Οι πρόκριτοι και αρχιερείς της Λακεδαίμονος ρύθμιζαν, επίσης, κληρονομικά και οικογενειακά θέματα που αναφύονταν μεταξύ των κατοίκων της κοινότητάς τους: Ο επίσκοπος Έλους και οι πρόκριτοι διένειμαν περιουσία μεταξύ γαμπρού και πεθεράς στο χωριό Μυρτιά το 1816¹⁰⁰. Το ίδιο έπραξαν (1819) και οι πρόκριτοι Καλαμάτας σε συνεργασία με τον επίσκοπο Μονεμβασίας Χρυσάνθο για την περιουσία του μετακινηθέντος από τη Μεσσηνία προς το χωριό Αναβρυτή, Ηλία Καρτερούλη¹⁰¹. Σε μια ακόμη περίπτωση επίσκοπος διένειμε (1818) τιμαφή πράγματα στο χωριό Τρύπη¹⁰², ενώ στην Π.Α. 41/1841 αναφέρεται η συνδρομή επισκόπου στην έκδοση διαζυγίου.

Τέλος, η προσφυγή στα οθωμανικά δικαστήρια δεν συνηθιζόταν. Με εξαίρεση την περιοχή της Βαρδούνιας, που θα εξεταστεί στο αμέσως παρακάτω

⁹⁹ Π. Α. 167/1843 (Βρέσθυνα), Π. Α. 194/1841 (Παλαιοχώρι Δ. Γλυπιάς), Π. Α. 192/1843 (Κουνουπιά), Π. Α. 206/1842 (Τρύπη). Για την ιστορία, το δανεισθέν ποσό ήταν 7250 γρόσια για την Κουνουπιά, 4125 για το Παλαιοχώρι, 1750 για την Τρύπη και 3902 για τα Βρέσθυνα. Όσον αφορά τη διάρκεια δανεισμού, αναφέρεται μόνο στην περίπτωση Τρύπης και ήταν πέντε μήνες. Σε δυο περιπτώσεις, του Παλαιοχωρίου και της Κουνουπιάς, αναφέρεται τόκος 10 και 20%, αντίστοιχα. Επίσης, οι δικαστικές υποθέσεις περί κοινοτικών δανείων δεν έληξαν εύκολα, διότι οι εναγόμενοι, κάποτε πρόκριτοι ή οι απόγονοί τους, αρνήθηκαν την πληρωμή δανείων. Υποστήριξαν «ότι υπόλογος ήταν και θα πρέπει να είναι το σύνολο των μελών της κοινότητας, κι έτσι, οι δήμαρχοι - των νεοσύστατων μετά το 1835 δήμων – είναι υπεύθυνοι να διευθετήσουν τέτοια, εκκρεμή, οικονομικά ζητήματα».

¹⁰⁰ Π. Α. 44/1844.

¹⁰¹ Π. Α. 29/1846.

¹⁰² Π. Α. 277 /1842.

τμήμα, φαίνεται ότι αποφευγόταν. Μάλιστα, όταν δυο αδέρφια από το χωριό Γεράκι δήλωσαν στον επαρχιακό δημογέροντα ότι προτίθενται να λύσουν τη διαφορά τους στο «*τουρκικόν κριτήριο*», εκείνος τους απέτρεψε¹⁰³.

2.1. Οι απώλειες περιουσιών Ελλήνων της Βαρδούνιας και οι προσφυγές τους στην οθωμανική δικαιοσύνη (1770-1820)

Έχει ήδη αναφερθεί ότι 27 χωριά στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του Ταϋγέτου, τα Βαρδουνοχώρια, από το 1715 και μέχρι την Επανάσταση του 1821, κατοικούνταν από εξισλαμισμένους Αλβανούς και χριστιανούς. Τέσσερις πολυσέλιδες πολιτικές αποφάσεις του αρχείου που μελετήθηκε αναφέρονται σε ισάριθμους Έλληνες της περιοχής, οι οποίοι κατά την περίοδο 1770 – 1820, μετά από βίαιες επιθέσεις Τουρκαλβανών, έχασαν τις περιουσίες τους. Τα θύματα προσέφυγαν ανά διαστήματα στην επίσημη οθωμανική δικαιοσύνη που στάθηκε με το μέρος τους.

Αναλυτικότερα, τα πρόσωπα αυτά ήταν: α) ο Ζαφείριος Καραμαλής¹⁰⁴, β) ο Θεόδωρος Λάσκαρης¹⁰⁵, γ) η Μαρία, χήρα του Παναγιώτη Ρήγα¹⁰⁶ και δ) η ορφανή Παναγιωτίτσα Λιακίτζα [Λιακάκου]¹⁰⁷, τα «παθήματα» και τη δράση των οποίων θα γνωρίσουμε μέσα από τις περιγραφές των απογόνων τους που προσέφυγαν στα δικαστήρια στα χρόνια 1842-1845. Εκεί, βρέθηκαν ως ενάγοντες με αντίδικο το ελληνικό δημόσιο που κατείχε κτήματα των προγόνων τους, ισχυριζόμενο ότι το 1821 οι περιουσίες αυτές όντας σε χέρια Οθωμανών κηρύχτηκαν εθνικές.

Οι ενάγοντες, προκειμένου να αποδείξουν την κυριότητα των «προγονικών τους κτημάτων», κόμισαν στο δικαστήριο στοιχεία για το καθεστώς ιδιοκτησίας κυρίως μετά το 1770. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η ζωή των τεσσάρων Ελλήνων μέχρι τα Ορλωφικά εκτυλισσόταν σε ήρεμα πλαίσια. Μάλιστα, πρόκειται για Έλληνες που κατείχαν και νέμονταν σημαντικές περιουσίες: Ο Ζαφείριος Καραμαλής έως το 1770 είχε 29 αγρούς, ο Θεόδωρος Λάσκαρης, μέχρι το 1790, 12 αγρούς, η Ρήγα, μέχρι το 1794, πολλούς αγρούς σε διάφορα χωριά (Παλιοχώρι, Πολοβίτσα, Ποταμιά), τα οποία πρόγονος¹⁰⁸ του συζύγου της είχε

¹⁰³ Π. Α. 224/1848.

¹⁰⁴ Π. Α. 171/1842: Υπόθεση Καραμαλή.

¹⁰⁵ Π. Α. 74/1842: Υπόθεση Λάσκαρη.

¹⁰⁶ Π. Α. 36/1842: Υπόθεση Ρήγα.

¹⁰⁷ Π. Α. 250/1845: Υπόθεση Λιακίτζας.

¹⁰⁸ Ιωάννης Ρήγας.

αποκτήσει με αγορές μεταξύ των ετών 1740-1768. Η Λιακίτζα, τέλος, είχε περισσότερους από 11 αγρούς σε δύο χωριά (Αρκασάδες και Λιακείκα).

Μετά το 1770, όμως, η ζωή των ανωτέρω Ελλήνων θα αλλάξει. Όλοι τους επειδή θα υποστούν επιθέσεις από Τουρκαλβανούς αγάδες των Βαρδουνοχωρίων, θα χάσουν τις περιουσίες τους: Το 1770 ο Καραμαλής θα χάσει τα κτήματά του από τον αγά Μουσάγα¹⁰⁹. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης, θα πάθει το ίδιο (1790) μετά από επίθεση του αγά «*Ιμπραήμ Χοσρέβ και των αδελφών του που δια της βίας*» τον απέβαλαν από τα περιβόλια του. Η χήρα Ρήγα – δεν αναφέρεται από ποιον – θα χάσει (1794) τα κτήματά της. Η δε Παναγιωτίτζα Λιακίτζα θα αρπαγεί, από τον αγά Σαλή Ντερβούκη¹¹⁰, «*διατεινόμενος ότι συναίνεσε να δεχτή τον ισλαμισμόν*», την οποία και μετέφερε από τα Λιακείκα στην Άρνα και ύστερα στον Μυστρά, ενώ σκοπός του ήταν η «*κατάκτηση*¹¹¹» των κτημάτων της. Στη συνέχεια, όλα τα θύματα θα τραπούν σε φυγή προς δύο περιοχές, το Γύθειο και τα Κύθηρα. Και η Παναγιωτίτζα Λιακίτζα θα φυγαδευτεί από τους συγγενείς της στο Γύθειο. Θα φιλοξενηθεί μάλιστα στην οικία του Τζανήμπεη¹¹², «*όπου συγγενείς της την απέκρυψαν, διαδίδοντας ότι έχαθη*»¹¹³. Παράλληλα, οι αγάδες θα κρατήσουν «*το πλείστον μέρος των αρπαγέντων ενώ έδιδον μέρος στους υπ αυτών υποκειμένους δούλους τους ως δωρεάς δια τας προς αυτούς εκδουλεύσεις των*¹¹⁴».

Γύρω στα 1797, τα περισσότερα από τα θύματα αποφάσισαν να διεκδικήσουν, με νόμιμο τρόπο, τις περιουσίες τους, προσφεύγοντας στις οθωμανικές αρχές. Μεταξύ των ετών 1797 - 1801 ο Καραμαλής και οι (εκ πατρός) θείοι της Λιακίτζας πήγαν στο «*τουρκικόν κριτήριο του Μυστρά*¹¹⁵», όπου και δικαιώθηκαν. Το δικαστήριο εξέδωσε και τους παρέδωσε τα απαραίτητα έγγραφα ιδιοκτησίας, με

¹⁰⁹ Μουσάγας: ένας από του αρχηγούς του Τουρκοβαρδουνιωτών. Υπήρξε αντίπαλος του πρωτοκλέφτη Ζαχαριά Μπαρμπιτσιώτη. Το 1806, ισχυρό σώμα Οθωμανών στράφηκε εναντίον του, αλλά τελικά εξοντώθηκε από τον Βελή πασά, το 1811. Βλέπε σχετικά, Α. Φ. Φωτόπουλος, *ό. π.*, σ. 67 - 68.

¹¹⁰ Σαλή Ντ(Δ)ερβούκη(ο)s: Ισχυρός αγάς στο χωριό Άρνα. Διέμενε σε οχυρό πύργο. Κατείχε πολύ μεγάλες εκτάσεις, αν κρίνουμε από τη συχνότητα εμφάνισης του ονόματός του στα όρια των αγρών στα Βαρδουνοχώρια. Π. Α. 250/1845 και Π. Α. 171/1842. Για Σαλή Ντερβούκο βλ. και Α. Φ. Φωτόπουλος, *ό. π.*, σ. 69.

¹¹¹ Π. Α. 250/1845, *ό. π.*

¹¹² Δεν δίδονται περισσότερες πληροφορίες για τον «Τζανήμπεη». Ίσως πρόκειται για τον πρώτο μπέη της Μάνης (1777 - 1779), Τζανέτο Κουτήφαρη. Μπορεί όμως να είναι και ο μετέπειτα, Τζανέτος Γρηγοράκης (1782 - 1798), που φημιζόταν για την φιλοξενία του. Για τον δεύτερο, βλ. σχετικά Τζ. Π. Τζωρτζάκης, *Η πρωτεύουσα της Μάνης Γύθειον – Μαραθονήσι*, Αθήνα 1981, σ. 17.

¹¹³ Π. Α. 250/1845, *ό. π.*

¹¹⁴ Την συνήθεια την περιγράφουν οι απόγονοι της οικογένειας Λάσκαρη. Π. Α. 74/1842, *ό. π.*

¹¹⁵ Εκεί υπάγονταν δικαστικά τα Βαρδουνοχώρια. Το στοιχείο προκύπτει από όλες τις πολιτικές αποφάσεις που εξετάζουμε στο παρόν κεφάλαιο.

παράλληλη διαταγή στους αντιδίκους τους, Μουσάγα και Σαλή Ντερβούκο, να απομακρυνθούν από τις ξένες περιουσίες. Ο Μουσάγας διατάχτηκε, επίσης, να υποβάλει εγγράφως την παραίτησή του από την κατοχή των κτημάτων Καραμαλή¹¹⁶. Τέλος και ο Λάσκαρης προσέφυγε (1801) στον καδή του Μυστρά, ο οποίος τον δικαίωσε, ενώ η χήρα Παναγιώτη Ρήγα¹¹⁷, αναζήτησε και βρήκε το δίκιο της στον τοπικό βοεβόδα¹¹⁸.

Η οθωμανική δικαιοσύνη στάθηκε, επομένως, με το μέρος των παραπάνω Ελλήνων, ενώ, στα δικαστικά εντάλματα που εξέδωσε, απέδιδε στους αγάδες της Βαρδούνιας τους χαρακτηρισμούς «*αποστάτες*» και «*ζορμπάδες*» [αντάρτες]¹¹⁹.

Ωστόσο, οι αποφάσεις και τα εντάλματα των Οθωμανών αξιωματούχων ελάχιστα έγιναν σεβαστά από τους Τουρκαλβανούς αγάδες της Βαρδούνιας. Οι τελευταίοι, μετά το 1801¹²⁰ και μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης προέβησαν εκ νέου σε διώξεις. Με «*καταδρομές*» και «*απόπειρες φόνων*», απομάκρυναν τους τέσσερις Έλληνες από τα Βαρδουνοχώρια¹²¹. Από αυτούς, οι δύο, επιχείρησαν να επανέλθουν πολύ αργότερα, το 1810, όταν διοικητής της Πελοποννήσου ήταν ο Βελή¹²² πασάς. Συγκεκριμένα, σε αυτόν προσέφυγαν, έστω και με δυσκολίες¹²³, η Λιακίτζα¹²⁴ και η Ρήγα¹²⁵. Τελικά, ο Βελή τις δικαίωσε, διατάσσοντας την εγκατάστασή στα κτήματά τους. Όμως, - για μία ακόμη φορά - δεν κατάφεραν να μείνουν πολύ¹²⁶.

¹¹⁶ Π. Α. 171/1842, *ό. π.*, όπου η οικογένεια Καραμαλή παρουσιάζει το έγγραφο αυτό.

¹¹⁷ Π. Α. 36/1842, *ό. π.*

¹¹⁸ Βοεβόδας: Έχει γίνει ήδη λόγος για τα καθήκοντά του. Τώρα, το 1801, τον βρίσκουμε να αποδίδει δικαιοσύνη. Δεν αναφέρεται η έδρα του βοεβόδα.

¹¹⁹ Βλ. σχετικά, Π. Α. 171/1842, Π. Α. 74/1842, Π. Α. 250/1845.

¹²⁰ Το έτος 1801, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο δικαστής, αποτελεί το χρονικό σημείο, οπότε οι Τουρκοβαρδουνιώτες ενδυναμώνονται. Π. Α. 274/1842.

¹²¹ Για τις φράσεις εντός εισαγωγικών, βλ. Π. Α. 250/1845 και Π. Α. 274/1842.

¹²² Βελή πασάς: Γιος του Αλή πασά της Ηπείρου. Διετέλεσε πασάς του Μοριά στα χρόνια 1807 – 1812, με μια διακοπή από την άνοιξη του 1810 έως το τέλος του 1811 (εκστρατεία κατά των Ρώσων). Οι αλλαγές που επέφερε στο φορολογικό σύστημα, επιτρέποντας και στους Έλληνες προεστούς και εμπόρους να νοικιάζουν φόρους, προκάλεσαν τη δυσμένεια των Οθωμανών. Οι Τουρκοβαρδουνιώτες, ενοχλημένοι από τα προνόμια των Ελλήνων εξεγέρθηκαν (1809) εναντίον του, αλλά ο Βελή κατάφερε να τους καθυποτάξει. Πρωτοστάτες της συγκεκριμένης εξέγερσης υπήρξαν οι αγάδες Μουσάγας και Ισούφ Ζαλούμης. Για Τουρκοβαρδουνιώτες και Βελή πασά, βλ. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, Αρεόπολη 2011, σ. 394. Κ. Ν. Στάππας, *Η Λακωνία κατά την τουρκοκρατίαν και ενετοκρατίαν 1460 - 1821*, Αθήναι 1993, σ. 443. Α. Φ. Φωτόπουλος, *ό. π.*, σ. 86. Για Μουσάγα και Ισούφ Ζαλούμη, βλ. Γ. Β. Νικολάου «*Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες...*», *ό. π.*, σ. 313 [υποσημείωση 19].

¹²³ Ο Αναγνώστης Αδαμόπουλος, σύζυγος της Παναγιωτίτζας Λιακίτζας, πηγαίνοντας στην Τριπολιτσά να συναντήσει τον Βελή, «...*από της ενέδρας των Βαρδουνιωτών μόλις διέσωσε την ζωήν του*». Π. Α. 250/1845, *ό. π.*

¹²⁴ Π. Α. 250/1845.

¹²⁵ Π. Α. 36/1842, *ό. π.*

¹²⁶ Στην περίπτωση της Ρήγα, η κατοχή κράτησε μέχρι το 1813. Π. Α. 36/1842, *ό. π.*

Τέλος, ο Ζαφείριος Καραμαλής, το 1820, προσέφυγε «στα ανάκτορα του Σουλτάνου» από τον οποίο εξασφάλισε έγγραφο - εντολή προς τον πασά του Μοριά να μεριμνήσει ώστε τα κτήματα να δοθούν στον ιδιοκτήτη τους¹²⁷. Το ίδιο έτος, ο Θεόδωρος Λάσκαρης δικαιωνόταν - για ακόμη μια φορά - από τον καδή του Μυστρά¹²⁸.

Με την Επανάσταση, τα θύματα επέστρεψαν στους τόπους και τις περιουσίες τους. Με τις πρώτες εθνικές συνελεύσεις¹²⁹, όμως, οι περιουσίες εκείνες κηρύχθηκαν εθνικές¹³⁰. Ένας νέος αγώνας¹³¹ για ανεύρεση του δικαίου ξεκίνησε. Ωστόσο, οι επιδρομές του Ιμπραήμ¹³² (1825-1826), ανέκοψαν κάθε προσπάθεια και το δίκαιο ουσιαστικά αναζητήθηκε μετά το 1835, με την ίδρυση του Πρωτοδικείου της Σπάρτης. Αντίδικος, όπως αναφέρθηκε, το ελληνικό δημόσιο.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία των αποφάσεων, οι δίκες είχαν μεγάλη διάρκεια και οι απόγονοι των παραπάνω οικογενειών αγωνίστηκαν πολύ, προσκομίζοντας κάθε αποδεικτικό στοιχείο, για να πείσουν το δικαστήριο. Όλοι υποστήριζαν ότι οι Τουρκοβαρδουνιώτες, από το 1770 έως το 1820, είχαν δύναμη που «εκορυφούτο ή ηλαττούτο». Μάλιστα, ο γιος της Παναγιώτας Λιακίτζας [Υπόθεση Λιακάκου], σε μια προσπάθεια επίκλησης του συναισθήματος του δικαστή, ανέφερε χαρακτηριστικά: «*Την Ελληνική Επανάσταση προκάλεσαν τέτοια αξιολάκρυτα των Οθωμανών αδικήματα*».

2.1.1. Κρίσεις – συμπεράσματα στις υποθέσεις της Βαρδούνιας

Όπως φαίνεται, μέχρι το 1770, οι συγκεκριμένοι Έλληνες των Βαρδουνοχωρίων κατείχαν, νέμονταν και διαχειρίζονταν ανενόχλητα τη γη τους. Η κατοχή τόσο μεγάλης έκτασης γης από ένα μόνο πρόσωπο, σε διαφορετικά μάλιστα χωριά, υποδηλώνει ότι πρόκειται για Έλληνες τσιφλικούχους στην περιοχή - στην περίπτωση Ρήγα- ήδη από το 1740. Οι ισχυροί αυτοί έχασαν τις περιουσίες τους κατά την Αλβανοκρατία που επικράτησε στον Μοριά (1770-1779), οπότε, είναι εμφανές, ότι διευρύνθηκαν οι δυνατότητες των Αλβανών της Βαρδούνιας για εκδήλωση δυναστικών συμπεριφορών απέναντι στους Έλληνες. Συμπεριφορές όμως που

¹²⁷ Π. Α. 171/1842, ό. π.

¹²⁸ Π. Α. 74/1842, ό. π.

¹²⁹ Σχετικά με τις Εθνικές Συνελεύσεις, αναφέρεται η Π. Α. 36/1842.

¹³⁰ Η κήρυξή τους ως εθνικών οφείλεται στο ότι το 1821 κατέχονταν από Οθωμανούς.

¹³¹ Για παράδειγμα, μέλη της οικογένειας Καραμαλή απευθύνονται στην Πελοποννησιακή Γερουσία. Π. Α. 171/1842, ό. π.

¹³² Βλ. σχετικά, Π. Α. 274/1842, ό. π.

συνέχισαν να εκδηλώνονται και μετά τις γνωστές εκκαθαρίσεις των Αλβανών από τον Χασάν πασά Τζεζάερλι (1779).

Όταν η οθωμανική εξουσία ανασυγκροτήθηκε και οι θεσμοί της λειτούργησαν¹³³, αυτή συντάχτηκε με τον «υπήκοο» και αντιτέθηκε στα «δικά» της μέλη, χαρακτηρίζοντάς τα «αντάρτες» και «αποστάτες». Η ίδια όμως εξουσία «σιώπησε» την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί από το ότι, τη συγκεκριμένη εποχή, οι Τουρκοβαρδουνιώτες αποτελούσαν έναν υπολογίσιμο στρατιωτικό παράγοντα. Είναι γνωστό ότι οι τελευταίοι συνεργάστηκαν με τους Οθωμανούς όταν τους ζητήθηκε η συνδρομή για την αποτροπή της γαλλικής βοήθειας στη Μάνη. Συνεργάστηκαν επίσης και με τους Μανιάτες (1803) για τη σύλληψη του μπέη της Μάνης, Παναγιωτόμπεη¹³⁴.

Από την άλλη πλευρά, οι ισχυροί – και με ισχυρά κοινωνικά δίκτυα – Έλληνες δεν σταμάτησαν να αναζητούν τα δίκαιά τους. Όταν η συγκυρία ήταν ευνοϊκή (περίπτωση Βελή πασά) προσέφευγαν στην επίσημη εξουσία, η οποία μέχρι την Επανάσταση στάθηκε με το μέρος τους.

¹³³ Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό που εξετάστηκε, ο διοικητικός μηχανισμός των Οθωμανών αρχίζει πάλι να λειτουργεί γύρω στα 1794.

¹³⁴ Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, ό. π., σ. 465. Κ. Ν. Στάππας, ό. π., σ. 290.

Γ' Κεφάλαιο

Οι φυγάδες και οι περιουσίες τους (1769 – 1828)

3.1. Φυγές κατά την περίοδο 1770-1820: τα αίτια και η «πρώτη» τύχη των περιουσιών

Με βάση το αρχειακό υλικό που μελετήθηκε, σημαντικός αριθμός διαδίκων μιλά για εσπευσμένες ή ήρεμες αναχωρήσεις Ελλήνων την περίοδο 1770 – 1820.

Το συχνότερο αίτιο της εγκατάλειψης της πατρικής γης που αναφέρεται, είναι η «τουρκική καταδυναστεία». Ο όρος, καθώς χρησιμοποιείται στα δικαστήρια, άλλοτε προσδιορίζεται ειδικότερα, δηλώνοντας τη βία¹³⁵ που ο Έλληνας δέχτηκε από τον Οθωμανό, τις περισσότερες φορές όμως δεν λαμβάνει ειδικότερο προσδιορισμό¹³⁶. Όπως και να έχει, σε αυτή την περίπτωση, η φυγή πραγματοποιούνταν εσπευσμένα, ο φυγάς κατευθυνόταν προς τόπους κοντινούς ή μακρινούς, ενώ η περιουσία του έμενε είτε στα χέρια των διωκόντων¹³⁷, είτε σε συγγενείς¹³⁸ του, είτε η ίδια η χριστιανική κοινότητα ανέλαμβανε τη διαχείρισή της¹³⁹.

Φυγή, ωστόσο, μπορεί να προκαλούσαν γεγονότα ή προβλήματα που συνέβαιναν εντός της χριστιανικής κοινότητας, όπως οι οικονομικές αδυναμίες, και η ορφάνια. Προεπαναστατικά, ορφανά (και από τους δυο γονείς) τέκνα, κυρίως θήλεα, συχνά εγκατέλειπαν την πατρική γη, συνεχίζοντας τη ζωή τους σε άλλους τόπους¹⁴⁰. Τον δρόμο της φυγής επέλεγε και ο κάτοικος του χωριού, όταν αδυνατούσε να εξοφλήσει τα χρέη του. Αυτός, ή έφευγε εσπευσμένα, μην δηλώνοντας την κατεύθυνση που θα ακολουθούσε και η περιουσία του περιερχόταν «στο κοινό»¹⁴¹, ή

¹³⁵ Π. Α. 243/1846, όπου η Θεοχάρη χήρα Ιωάννη Σμυρλή έφυγε από τη Σοχά για τα Κύθηρα, επειδή ένας Οθωμανός ήθελε να την «εκτουρκέψει» και «να την παντρέψει με τον μονογενή υιό του». Π. Α. 98/1842, όπου η Ελένη Χαλκιά από το χωριό Μεγάλη Βρύση, λόγω των επιδρομών των Οθωμανών, αναγκάστηκε και κατέφυγε (1800) «εις Παλαιάς Πάτρας». Π. Α. 141/1843, όπου ο Νικόλαος Μαυροειδής από τους Μολάους, καταδιωκόμενος από τους Οθωμανούς, κατέφυγε μαζί με τους γιους του στην Ύδρα, ενώ τα κτήματά του κυριεύτηκαν από τους πρώτους.

¹³⁶ Π. Α. 16/1843, Π. Α. 79/1845, Π. Α. 137/1841, Π. Α. 196/1845.

¹³⁷ Για παράδειγμα, η περιουσία του Νικολάου Μαυροειδή, την οποία κατέλαβαν Οθωμανοί και κατάφεραν να επαυξήσουν σε σημαντικό βαθμό. Π. Α. 141/184, ό. π.

¹³⁸ Π. Α. 137/1841, όπου ο ιερέας Αντώνιος Πολυμενάκος από τα Ανώγεια, «ένεκα της καταδυναστείας των Οθωμανών», κατοίκησε (1810) στην επαρχία Ανδρούσης, αφήνοντας την περιουσία του στην αδελφή του, Αναστασία Πουλιμενίτζα.

¹³⁹ Βλ. αμέσως επόμενες υποσημειώσεις.

¹⁴⁰ Π. Α. 136/1847 (φυγή το έτος 1804), Π. Α. 223/1842 (φυγή 1819).

¹⁴¹ Π. Α. 114/1843: ο Πέτρος Χρυστόφυλλος από το χωριό Αλεποχώρι, φεύγει (1797) προς άγνωστη κατεύθυνση, εξαιτίας χρεών.

ανέθετε τους αγρούς του σε επιστάτη, δίδοντας την εντολή από τα εισοδήματα να εξοφλούνται οι οικονομικές του υποχρεώσεις¹⁴².

Από την επισκόπηση των πηγών, προκύπτει ότι υπήρξαν κι εκείνοι που αποφάσισαν «ήρεμα» να μετοικήσουν, αναζητώντας καλύτερες βιοτικές συνθήκες. Αυτοί, προηγουμένως, φρόντιζαν να αναθέτουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, σε πρώτου βαθμού συγγενείς τους¹⁴³ ή να συνάπτουν ενοικιαστήρια (σεμπριές)¹⁴⁴. Όσοι εμπíπτουν σε αυτή την κατηγορία φυγάδων, θα ασκήσουν και τον μεγαλύτερο έλεγχο στις περιουσίες τους και, όπως θα δούμε, θα συναλλάσσονται από μακριά.

Αναφορικά με τις περιουσίες που αφήνονταν πίσω, η κοινότητα, είχε τον πρώτο λόγο πάνω σε αυτές. Αυτό, άλλωστε, υπαγόρευε το «έθος της Τουρκοκρατίας¹⁴⁵»: Ο φόρος στον κυρίαρχο, αλλά και κάθε κοινό χρέος της κοινότητας να αναλογίζεται¹⁴⁶ σε κάθε κάτοικο του χωριού. Επίσης, όταν η κατάσταση ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ακόμη και στα κτήματα φυγάδων που καλλιεργούνταν από συγγενείς, η κοινότητα επενέβαινε και τα πωλούσε¹⁴⁷. Στην τελευταία περίπτωση, οι πρώην ιδιοκτήτες ή οι κληρονόμοι τους, εφόσον επανέρχονταν, είχαν τη δυνατότητα να καταβάλλουν το τίμημα στον αγοραστή, ώστε τα (πρώην) κτήματά τους να περιέλθουν ξανά στην κατοχή τους¹⁴⁸. Η δυνατότητα αυτή, όμως, μπορούσε να υλοποιηθεί, μόνο όταν κατά την πώληση κτήματος φυγόντα, είχε συνταχτεί ένορκη ομολογία από την κοινότητα, σύμφωνα με «*το εξ' εθίμου δίκαιον επιστροφής*»¹⁴⁹.

3.2. Οι νέοι τόποι εγκατάστασης και η στάση των φυγάδων απέναντι στις περιουσίες τους

¹⁴² Π. Α. 122/1841, όπου ο Γεώργιος Μερκούρης φεύγει (1816) από την Μηλέα, δίδοντας σε επιστάτη την εντολή να πληρώνει τα χρέη στους δανειστές του.

¹⁴³ Π. Α. 196/1845, όπου ο Κλαπής φεύγει για Ανδρούβιστα, αφήνοντας τα κτήματά του «στην γυναίκαδελφήν του». Π. Α. 69/1843, όπου ο Νικόλαος Τζωρτζάκος (θαν. 1806) φεύγει με την οικογένειά του από το Κυπαρίσσι για Ύδρα, αφήνοντας την περιουσία του σε συγγενείς του. Π. Α. 160/1846, όπου ο Αναγνώστης Αθ. Καλαντζής από το Λεωνίδιο, αφήνει (1818) τα κτήματα στην μητέρα του και φεύγει, «*διά συμφερόντων του*», στη Μικρά Ασία.

¹⁴⁴ Π. Α. 68/1843, Π. Α. 137/1841.

¹⁴⁵ Φράση που θα ακουστεί πολλές φορές στη δικαστική αίθουσα του Πρωτοδικείου Σπάρτης, όταν συζητούνται (1835 - 1850) υποθέσεις φυγάδων. Διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

¹⁴⁶ Στην Π. Α. 6/1847, αναφέρεται «*αναλογισμός χρέους επί όλων των κτημάτων της κοινότητος Ανωγείων*».

¹⁴⁷ Για πωλήσεις κτημάτων από κοινότητες: Π. Α. 136/1847, στο χωριό Παλαιοπαναγιά, το 1807. Π. Α. 16/1843, στο χωριό Βορδώνια. Π. Α. 79/1845 και Π. Α. 114/184, στο χωριό Λυρά.

¹⁴⁸ Π. Α. 6/1847, όπου γίνεται λόγος ότι «*πολλοί φυγάδες, κατά καιρούς, επανήλθον*», πλήρωσαν τα χρέη και έλαβαν τα κτήματά τους.

¹⁴⁹ Π. Α. 31/1838.

Χωρίς να λείπουν οι περιπτώσεις που, ειδικά σε εσπευσμένη φυγή, ο φυγάς κατευθύνεται προς άγνωστη κατεύθυνση και τα ίχνη του χάνονται¹⁵⁰, οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος, προεπαναστατικά, επιλέγουν ως νέους τόπους εγκατάστασης νησιωτικές περιοχές, τόπους εντός του Μοριά αλλά και τόπους μακρινούς, όπως η Ρωσία και η Μικρά Ασία.

3.2.1. Νησιά και Μοριάς

Βάσει του αρχειακού υλικού που εξετάστηκε, οι μετοικεσίες προς νησιωτικές περιοχές στα χρόνια 1770-1820 είναι πολύ συχνές. Ως το νησί υποδοχής με το μεγαλύτερο ποσοστό παρουσιάζεται η κοντινή Ύδρα, ακολουθούν τα - επίσης κοντινά - νησιά Σπέτσες και Κύθηρα και, τέλος, τα νησιά Ζάκυνθος, Ιθάκη, Χίος και Κρήτη (βλέπε πίνακες 1 και 2, στο παράρτημα).

Παράλληλα, κάτοικοι χωριών της σημερινής (Ανατολικής και Δυτικής) Μάνης μετακινούνται στο εσωτερικό της σημερινής Λακωνίας¹⁵¹. Επίσης, από το εσωτερικό της σημερινής Λακωνίας, κάτοικοι φεύγουν και εγκαθίστανται στο εσωτερικό της σημερινής Μεσσηνίας¹⁵², καθώς και σε αστικά κέντρα της Πελοποννήσου (Πάτρα¹⁵³, Τρίπολη¹⁵⁴ και Ναύπλιο¹⁵⁵).

Εξετάζοντας τις μετοικεσίες τόσο στα νησιά όσο και εντός του Μοριά, φαίνεται ότι μερικοί άλλαξαν τόπο, λόγω της «τουρκικής καταδυναστείας». Όμως, δεν λείπουν κι αυτοί που πραγματοποίησαν ήρεμη μετοίκηση, εδραιώθηκαν γρήγορα στους νέους τόπους τους, σε σημείο που να επιδεικνύουν αξιοσημείωτες - για την εποχή τους - συμπεριφορές. Διερευνώντας αυτές τις συμπεριφορές, μπορούμε να πούμε ότι συνοψίζονται σε τρεις τύπους. Έτσι, είναι αυτοί που:

i. παρεμβαίνουν και διευθετούν τις περιουσίες που άφησαν, όταν αντιλαμβάνονται ότι κάποιος κίνδυνος τις απειλεί. Διευθετούν, επίσης, τις οικονομικές – φορολογικές υποχρεώσεις τους, αποστέλλοντας ή παραδίδοντας οι ίδιοι τη φορολογία τους¹⁵⁶. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ελένης Χαλκιά¹⁵⁷,

¹⁵⁰ Ενδεικτικά, Π. Α. 148/1840, βλ. επίσης αμέσως προηγούμενες υποσημειώσεις.

¹⁵¹ Π. Α. 196/1845: φυγάδες από το χωριό Παρόρι εγκαθίστανται στην Ανδρούβιστα (σημερινό Εξωχώρι Δυτικής Μάνης). Για φυγή από Αλτομυρά προς Αναβρυτή, βλ. Π. Α. 212/1840. Για φυγή από Σκυφιάνα προς Άγιο Ιωάννη Σπάρτης, βλ. Π. Α. 194/1842.

¹⁵² Π. Α. 137/1841, όπου φυγή προς Ανδρούσα.

¹⁵³ Π. Α. 98/1842.

¹⁵⁴ Π. Α. 68/1843.

¹⁵⁵ Στην ίδια.

¹⁵⁶ Π. Α. 6/1847, ό. π., όπου ο Νικόλαος Σπανός έφερε το ανάλογο του χρέους των κτημάτων του [950 γρόσια], προκειμένου να καλυφθούν ανάγκες «της καταθλιβομένης για χρέη Κοινότητας των

η οποία, ευρισκόμενη μετά το 1800 στην Πάτρα, όταν διαπιστώνει ότι συγγενής της στο χωριό Μεγάλη Βρύση δεν διαχειρίζεται κατά τον σωστό τρόπο τα κτήματά της, διορίζει επίτροπο «*κάποιον Μελέτιον Κάββουρα*», ο οποίος εγκαθίσταται με τη συνδρομή των σπαήδων.

ii. απολαμβάνουν τα περιουσιακά τους εισοδήματα: είτε έρχονται μια φορά τον χρόνο οι ίδιοι για να συλλέξουν τους καρπούς των κτημάτων τους είτε, όσοι έχουν συνάψει ενοικιαστήριο, φροντίζουν να λαμβάνουν από τους μισθωτές το δικαίωμα.¹⁵⁸

iii. διενεργούν και άλλου είδους συναλλαγές όπως αγορές¹⁵⁹ ή ανταλλαγές¹⁶⁰ κτημάτων.

3.2.2. Αποδημίες σε τόπους εκτός Ελλάδας

Στον πίνακα 3 (βλέπε παράρτημα) εμφανίζονται στοιχεία αποδημιών στο εξωτερικό. Οι αποδημίες ξεκίνησαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα¹⁶¹ και οι τόποι που κυρίως προτιμήθηκαν ήταν, στο μεγαλύτερο ποσοστό, η Μικρά Ασία και μετά η Κωνσταντινούπολη, η Ρωσία και η Τυνησία.

Όσοι εγκαταστάθηκαν στις μακρινές αυτές περιοχές, φαίνεται ότι εδραιώθηκαν σημαντικά, γι αυτό και ελάχιστοι επέστρεψαν ή έδειξαν ενδιαφέρον¹⁶² για τις περιουσίες που άφησαν στους γενέθλιους τόπους. Η ζωή των περισσότερων τελείωσε στα ξένα, και οι συγγενείς, στη γενέτειρα, μετά το 1835, ασχολήθηκαν είτε

Ανωγείων». Π. Α. 5/1844, όπου πρώην κάτοικοι της Χρύσαφας αποστέλλουν από την Ύδρα χρήματα για την πληρωμή των κοινοτικών φόρων.

¹⁵⁷ Π. Α. 98/1842.

¹⁵⁸ Για ερχομό μια φορά το χρόνο με σκοπό τη συλλογή των καρπών των κτημάτων: Π. Α. 30/1844, όπου τα αδέρφια Νικόλαος και ο Δημήτριος Πετρούτσος έρχονται εκ περιτροπής από τις Σπέτσες στη Ρειχέα. Για αποστολή ή παραλαβή εισοδήματος: Π. Α. 212/1840, όπου ο Γεώργιος Αλτομυριανός λαμβάνει στην Αναβρυτή το εισόδημα που του στέλνει ο αδελφός του από τα Αλτομυρά. Το ίδιο στην Π. Α. 68/1843, όπου ο Βενιζέλος Ταμπάκης από το Ναύπλιο, έρχεται μια φορά τον χρόνο στη Σοχά να λάβει το δικαίωμα από τους σέμπρους των κτημάτων της συζύγου του. Π. Α. 78/1841, όπου ο Παναγιώτης Στελάκης, που διαμένει στα Κύθηρα, έρχεται (μέχρι το 1816) στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, εποπτεύει τους αγρούς του στα Λυρά, λαμβάνοντας συγχρόνως το εισόδημα.

¹⁵⁹ Π. Α. 222/1842: Ο Γεώργιος Καρελλάς από τη Χρύσαφα ανταλλάσσει (1815) τα κτήματά του με εκείνα του συμπατριώτη του στην Ύδρα, Σπύρου Νεράντζη.

¹⁶⁰ Π. Α. 155/1836: Ο Θεόδωρος Γιαννακόπουλος, βρίσκεται προεπαναστατικά στην Ιθάκη και αποστέλλοντας χρήματα από εκεί, «*διατάζει*» να αγοραστούν κτήματα στην πατρίδα του (Βορδώνια).

¹⁶¹ Π. Α. 13/1844: αναφέρεται αναχώρηση από το χωριό Λογκανίκος, προ του 1790.

¹⁶² Σε μια περίπτωση μόνο γίνεται συναλλαγή στην Κωνσταντινούπολη για αγορά κτήματος στο χωριό Λογκανίκος. Π. Α. 13/1844, ό. π.

με τις κληρονομίες που οι πρώτοι άφησαν στο εξωτερικό¹⁶³ είτε με τη διανομή¹⁶⁴ των εδώ περιουσιών τους.

3.3. Επιστροφές στα χρόνια της Επανάστασης: αναζητήσεις, εμπόδια αλλά και διαπιστώσεις επί της «δεύτερης» τύχης των περιουσιών

Ήδη από το πρώτο έτος της Επανάστασης, πολλοί απόγονοι αυτών που κάποτε εγκαταστάθηκαν στα νησιά και τα μέρη του Μοριά, έσπευσαν στα χωριά των πατέρων τους, όπου αναζήτησαν τα κτήματα τους. Όσοι γνώριζαν περισσότερα απευθύνθηκαν στους συγγενείς τους, ενώ άλλοι επιδόθηκαν σε ανακαλύψεις μέσω των χωριανών¹⁶⁵. Τελικά, δεν ήταν λίγοι αυτοί που ήρθαν αντιμέτωποι με κατακράτηση κτημάτων από τους ντόπιους, συγγενείς ή μη. Το καθεστώς ιδιοκτησίας ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό που ανέμεναν και τα εμπόδια να γίνουν κύριοι των περιουσιών τους μεγάλα.

Η χρονική και τοπική απόσταση που είχε μεσολαβήσει, αποτέλεσε το πρώτο αίτιο για τα μεγάλα προσκόμματα που οι νεοφερμένοι συνάντησαν. Όπως είδαμε, από τα πρώτα κιόλας χρόνια, οι κοινότητες είχαν εκποιήσει κτήματα φυγάδων, γεγονός το οποίο δεν τους είχε γίνει γνωστό. Σε πωλήσεις, όμως, είχαν προβεί και οι συγγενείς¹⁶⁶. Επίσης, οι τελευταίοι, είχαν βελτιώσει τους αγρούς, επομένως δεν ήταν δυνατό να δώσουν πίσω κάτι για το οποίο είχαν ξοδευτεί ή κοπιάσει¹⁶⁷. Αλλά και όσα κτήματα οι κάποτε φυγάδες εκμίσθωσαν, οι ενοικιαστές τους αρνήθηκαν να τα αποδώσουν στους απογόνους των πρώτων¹⁶⁸.

Όσοι επέστρεψαν, προσέκρουσαν, επίσης, σε ήθη και νοοτροπίες. Ειδικά, οι γυναίκες, οι κόρες φυγάδων και οι ορφανές θυγατέρες, βρέθηκαν αντιμέτωπες με το

¹⁶³ Π. Α. 195/1847, Π. Α. 40/1836.

¹⁶⁴ Π. Α. 160/1846, Π. Α. 43/1837, Π. Α. 148/1840, Π. Α. 194/1840, Π. Α. 43/1837, Π. Α. 122/1841, 148/1846.

¹⁶⁵ Για παράδειγμα, ο γιος του ιερέα Αντωνίου Πολυμενάκου, έρχεται (1821) στα Ανώγεια, ζητώντας από τους χωριανούς να του δείξουν τα κτήματα του πατέρα του. Π. Α. 137/1841, ό. π. Το ίδιο θα κάνει, στους Γοράνους, ο γιος του Παναγιώτη Ντάνου, Ιωάννης. Π. Α. 240/1845, ό. π.

¹⁶⁶ Για πωλήσεις από τους συγγενείς: Π. Α. 43/1841, αλλά και Π. Α. 194/1842, όπου ο Δημήτριος Βαρούχος, επιστρέφοντας στην πατρίδα του, το 1821, διαπιστώνει ότι η μάνα και η αδελφή του έχουν πωλήσει κτήμα του στους «Μπουτσικαραίους».

¹⁶⁷ Π. Α. 136/1847, ό. π. Βλ. επίσης, Π. Α. 243/1846, όπου η Θεοχάρη Σμυρλή, την οποία συναντήσαμε παραπάνω, επιστρέφει, ενώ ο ετεροθαλής αδελφός της είναι πλέον «αποθαμμένος». Καθώς ζητά από τα παιδιά του τα κτήματά της, εκείνα ισχυρίζονται ότι «έχουν πραγματοποιήσει κι άλλες αγορές, ενώ όλους τους αγρούς τους θεωρούσαν του πατέρα τους και τους έχουν βελτιώσει».

¹⁶⁸ Π. Α. 137/1841, ό. π., όπου οι μισθωτές συνέχισαν κατά την Επανάσταση (1822) να κατακρατούν τα κτήματα του Αντωνίου Πολυμενάκου. Π. Α. 114/1843, ό. π., όπου ενοικιαστής των κτημάτων, στο χωριό Αλεποχώρι, προβάλλει ισχυρή αντίσταση (1825), όταν του ζητούνται τα κτήματα.

έθιμο της αρρενογονίας. Αυτές, όταν αναζήτησαν κτήματα, αντιμετωπίστηκαν από τους άρρενες συγγενείς τους ως «αδύναμες, λόγω του γένους τους»¹⁶⁹.

Αξιοσημείωτη είναι και η αντιμετώπιση των γιων του Νικολάου Μαυροειδή, καθώς ήρθαν στους Μολάους το 1821. Ο πατέρας τους πρωτύτερα είχε εκδιωχθεί από τους Οθωμανούς. Τώρα οι γιοι του υφίστανται το ίδιο από τους «ισχυρούς ντόπιους» της περιοχής, αλλά και από τους εκεί μόλις εγκατασταθέντες Μανιάτες.¹⁷⁰

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω καταστάσεων, στα χρόνια 1824-1828, υπήρξαν μερικοί που προσέφυγαν στις τοπικές πολιτικές αρχές: τις δημογεροντίες¹⁷¹. Υπήρξαν κι αυτοί που τα ανέκτησαν, πληρώνοντας το τίμημα στον ιδιοκτήτη τόσο για το κτήμα που εκείνος είχε αγοράσει από την κοινότητα όσο και για τις βελτιώσεις που είχε επιφέρει σε αυτό¹⁷². Σε γενικές γραμμές, όμως, φαίνεται, ότι τίποτε δεν στάθηκε ικανό να προσδώσει τη βεβαιότητα και την κατοχύρωση.

Μετά το 1835, με την ίδρυση των δικαστηρίων, οι υποθέσεις αυτές θα συζητηθούν σε σοβαρή βάση. Οι απόγονοι των φυγάδων θα προσκομίσουν προεπαναστατικά προικοσύμφωνα¹⁷³, πωλητήρια¹⁷⁴ και άλλα αποδεικτικά στοιχεία προκειμένου να τεκμηριώσουν ιδιοκτησίες των πατέρων τους. Πέρα από αυτά, το δικαστήριο θα ζητά αποδείξεις για τη συγγένεια μεταξύ των διεκδικούντων και των κατόχων, αλλά και για το αν υπάρχουν άλλοι κληρονόμοι που ενδεχομένως έχουν παραμείνει στους μακρινούς τόπους και δεν αναφέρονται την ώρα της δίκης. Έτσι, μέχρι και το 1850, ελάχιστες από τις υποθέσεις κτημάτων φυγάδων θα έχουν διευθετηθεί και τελεσιδικήσει.

3.4. Μια εξαίρεση: Η παραμονή της Πιτέρως και της Παναγιώτας στο χωριό Βρέσθυνα

Στην Π. Α. 52/1846, έχουμε ένα ενδιαφέρον ιστορικό υπόθεση, όπου περιγράφεται η τύχη ενός υποστατικού 1500 στρεμμάτων κυρίως μετά το 1770. Η δίκη έγινε το 1846 με ενάγοντα το ελληνικό δημόσιο και εναγόμενο τον Ιωάννη Σκλήρη (γενν. 1770), ο οποίος οφείλει να αποδείξει ότι είναι γιος χριστιανής γυναίκας

¹⁶⁹ Π. Α. 44/1843, Π. Α. 30/1844, Π. Α. 132/1844.

¹⁷⁰ Π. Α. 141/1843, ό. π.

¹⁷¹ Π. Α. 98/1842, όπου, το 1824, ζητείται η συνδρομή της τοπικής δημογεροντίας. Βλ. και Π. Α. 78/1841, όπου για διανομή επίδικου αγρού συστήνεται εξαμελής επιτροπή δημογεροντίας.

¹⁷² Π. Α. 136/1847

¹⁷³ Ενδεικτικά, Π. Α. 222/1842.

¹⁷⁴ Π. Α. 223/1842.

από το χωριό Βρέσθена, στην οποία ανήκε το υποστατικό. Παραθέτουμε με συντομία στοιχεία αυτού του ιστορικού:

Στο χωριό Βρέσθена, γύρω 1750, το οποίο κατοικούνταν κυρίως από Χριστιανούς, ζούσε η χριστιανή Πιπέρω Πηλάλα η οποία μαζί με τον επίσης χριστιανό σύζυγό¹⁷⁵ της κατείχε και νεμόταν υποστατικό 1500 στρεμμάτων¹⁷⁶. Κάποια στιγμή δεν είναι γνωστό «*πώς ο Οθωμανός του τότε καιρού του χωριού Ταλαντάρης την ηπάτισεν και την κατάφερεν και την έλαβεν [σύζυγο]*», με τον οποίο απέκτησε 3 τέκνα. Από αυτά επέζησαν δυο θυγατέρες.

Σύμφωνα με το ιστορικό της υπόθεσης, η Πιπέρω ακολούθησε τη θρησκεία του συζύγου της μόνο κατά κόσμο. Στα κρυφά, υπήρξε «*σφόδρα οπαδός του χριστιανικού δόγματος, διότι και έζησε Χριστιανή καιίτοι έχουσα Οθωμανόν σύζυγον, και απέθανε ως τοιαύτη*». Με τις θρησκευτικές αυτές αρχές μάλιστα, ως μητέρα¹⁷⁷, γαλουχούσε τις θυγατέρες της.

Στα Ορλωφικά (1770), κατά την εισβολή των Μανιατών¹⁷⁸ στα Βρέσθена, η μια κόρη της Πιπέρωσ αιχμαλωτίστηκε από αυτούς και τα ίχνη της χάθηκαν. Η δεύτερη κόρη, που παρουσιάστηκε ως βαπτισμένη χριστιανή με το όνομα Παναγιώτα, δεν συνελήφθη. Θα «αρπαγεί¹⁷⁹», όμως, λίγο αργότερα από έναν από τους Αλβανούς που κατέκλυσαν τα Βρέσθена¹⁸⁰, ονόματι Μακροσουλεμάνη, με τον οποίο θα αποκτήσει ένα γιο, τον Μάνη ή Σουλεμάνη [μετέπειτα Ιωάννη Σκλήρη].

Ο τρόπος ζωής της Παναγιώτας υπήρξε ο ίδιος με της μητέρας της: Προσποιείτο, «*εν τω φανερώ*», την Οθωμανή, «*ως φοβουμένη τους Οθωμανούς*». Στην πραγματικότητα, «*...εν τω κρυπτώ...*», «*... έπραττεν έργα Χριστιανικά, διότι μετέβαινεν εις Μοναστήρια εξομολογείτο εις τινά Ηγούμενον Ιγνάτιον Ψευδόν, και τα*

¹⁷⁵ «*τον υιόν του Τζαμπούκου Χριστιανόν Βρεσθενίτην*».

¹⁷⁶ Πρόκειται για τα υποστατικά των Βρεσθένων στις θέσεις «*Ρόζενα και Παλαιογούβια*»... «*συγκείμενα εκ γαιών συνεχομένων αλλήλων, καλλιεργημένων, ακαλλιεργήτων, και επιδεχομένων καλλιεργείας, ενόδρων και ανόδρων, στρεμμάτων χιλίων πεντακοσίων ως έγγιστα, έχοντα διάφορα ελαιόδενδρα, μουρόδενδρα, και άγρια δένδρα, μίαν άμπελον, δύο οικίας και εν περιβόλιον*».

¹⁷⁷ Στην τεκμηρίωση του δικαστή αναφέρεται: «*αι μητέρες έχουσι φυσικήν τάσην προς το ανατρέφειν και εξασκούν τα θύλαιο τέκνα αυτών με παν ό,τι είναι προσηκειομένον και ηθικώς και υλικώς με την κλήσιν αυτών των μητέρων*». Διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

¹⁷⁸ Πρόκειται για την γνωστή λεγεώνα των Μανιατών, που έδρασε κατά τα Ορλωφικά, με αρχηγό τον Ρώσο Μπάρκοφ και Έλληνες επικεφαλής τους Γρηγόρη Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη και Δημητράκη Γρηγοράκη (κατόπι Καβαλιέρη). Η λεγεώνα αυτή ακολούθησε τη διαδρομή από την Ανατολική Μάνη προς Μυστρά και Αρκαδία. Τζ. Π. Τζωρτζάκης, *ό. π.*, σ. 12.

¹⁷⁹ «*αρπαγείσα και αυτή από Οθωμανόν τινά Αλβανόν*».

¹⁸⁰ Σύμφωνα με τον Σ. Σπηλιάκο, τα Βρέσθена υπέστησαν καταστροφές από τους Αλβανούς, το 1770, λόγω του ότι το χωριό βρισκόταν στην περιοχή δράσεως του πρωτοκλέφτη Ζαχαριά Μπαρμπιτσιώτη. Σ. Σπηλιάκος, «*Νικόλαος Πηλάλας, Αγωνιστής του 1821 – Δημογέρων της Επαρχίας – Ευεργέτης των Βρεσθένων*», στο: Νέα Λακεδαίμων, τχ. 26 (1960), σ. 15.

παρόμοια...»¹⁸¹. Προσέλαβε ωστόσο και δεύτερο¹⁸² όνομα, Χατιτζέ, διότι «οι Οθωμανοί όχι τας συζύγους των απεκάλουν με Τουρκικόν όνομα, αλλά και όλους τους μετ'αυτών συνεργαζομένους». [Κατά τον δικαστή, η στάση αυτή της Παναγιώτας οφειλόταν στο ότι «εις εποχήν Τουρκικήν ευρισκομένη ήτον ηναγκασμένη να προσποιείται ούτω πώς διά να διατηρήση την περιουσίαν της δυναμένη να διαρπαγεί»]

Στα 1779, όταν ο Μακροσουλεημάνης «θανατώθηκε¹⁸³», η Παναγιώτα έστειλε τον γιο της στην Ύδρα, όπου «εβαπτίσθη και εδέχθη την Χριστιανικήν Θρησκείαν, κληθείς Ιωάννης». Παράλληλα, ως κάτοχος του μεγάλου υποστατικού της μητέρας της, μπορούσε να τον τροφοδοτεί. Ο ίδιος ο Ιωάννης θεωρούνταν πια από τους Οθωμανούς «εξωμότης».

Ωστόσο, η Παναγιώτα ή Χαντιτζέ, δεν παρέμεινε για πολύ καιρό σε κατάσταση χηρείας. Συζεύχτηκε με τον Οθωμανό Αλή Καρανδή. Κατά τη σύσταση της μνηστείας, μάλιστα, τήρησε μια εθμική αρχή του μουσουλμανικού δικαίου, το «αγαρλήκι¹⁸⁴», παραχωρώντας του το 1/3 του υποστατικού της. Όταν εκείνη πέθανε, το 1795, από τη νόσο της πανώλης¹⁸⁵, το μερίδιό της το κατέλαβαν¹⁸⁶ «σπαήδες¹⁸⁷», ενώ ο Καρανδής διατήρησε το «αγαρλήκι» του, το οποίο κληροδότησε σε μια θυγατέρα του από άλλο γάμο. Ο σύζυγος της τελευταίας, Οθωμανός Χουσεΐν

¹⁸¹ Στοιχεία που ελέγχει ο δικαστής, μέσα από πολλούς μάρτυρες που καλεί στο δικαστήριο, τα οποία, τελικά, επιβεβαιώνονται.

¹⁸² Το φαινόμενο των «διπλών ονομάτων», ο Μιχαήλ Σακελλαρίου το τοποθετεί σε περιοχές, όπου υπήρχαν Τουρκαλβανοί, όπως του Λάλα και τα Βαρδούνια, όταν είχαν συμβεί (πρόσφατοι) εξισλαμισμοί. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό. π.*, σ. 170.

¹⁸³ Υπήρξε προφανώς θύμα των γνωστών εκκαθαρίσεων του Χασάν πασά Τζεζάρλη.

¹⁸⁴ Αγαρλήκι [aǵirlik]: Γαμήλια παροχή του μουσουλμανικού εθμικού δικαίου. Η χήρα για να διασφαλίσει τον μέλλοντα – νεώτερο συνήθως – σύζυγό της, έδιδε σε αυτόν προγαμιαία δωρεά. Ο όρος αγαρλήκι είναι ταυτόσημος με το «παλληκαριάτικο». Βλ. σχετικά, Π. Ι. Ζέπος, «Παλληκαριάτικον ή αγριλίκιον», στο: Πελοποννησιακά, τ. 5 (1962), σ. 322. Για την ιστορία, το αγαρλήκι διατηρήθηκε ως άγραφος νόμος στην μετέπειτα Λακωνία. Σε συμβόλαια (προικοσύμφωνα) το συναντούμε μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πρβλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους / Λακωνίας, Αρχείο Συμβολαιογραφούντων - Ειρηνοδικών Οινούντος (ΔΙΚΑΣΤ. 53.1). Ευχαριστίες οφείλονται στη φίλη, δικηγόρο Αθηνών και ερευνήτρια, Γεωργία Κοκκίνη, για τις πληροφορίες ως προς τον εντοπισμό των συγκεκριμένων πηγών.

¹⁸⁵ Για τη νόσο της πανώλης στην περιοχή, βλ. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 145.

¹⁸⁶ Στο κείμενο της απόφασης, τα ρήματα που χρησιμοποιούνται είναι: «καθήξαν», «επήραν», «έκαμον ζάπι».

¹⁸⁷ Με αυτόν τον όρο αναφέρονται - από όλους τους μάρτυρες - οι νέοι κάτοχοι του κτήματος. Ίσως πρόκειται για ισχυρούς αγιάνηδες της Πελοποννήσου. Όσο για τα ονόματά τους, «λόγω του μεγάλου διαστήματος που έχει παρέλθει», οι μάρτυρες δηλώνουν ότι δεν τα θυμούνται ακριβώς: Κατά τον πρώτο μάρτυρα, οι «σπαήδες» ήταν οι «Χαντζής Αλής από Τριπολιτζάν, Οσουμάναγας από το Παρώρι, Νιτχασάνης από Τριπολιτζάν, και ο Νταλκαβούκης από Κόρινθον». Κατά άλλον μάρτυρα, «ο Χαντζής Αλής, ο Δερβίσπας, ο Αημάμ Σπαής, και τον τέταρτον δεν ενθυμείται». Κατά άλλον μάρτυρα, οι «Αχμούσης και Χατζή Αλής από την Τριπολιτζάν, Μουφτή Εφέντης, και ο Σαμπανάκης από το Παρώρι».

Απακιώτης, αγόρασε (το 1816) από τους σπαήδες τα υπόλοιπα μερίδια του υποστατικού και αυτός ήταν ο κάτοχός του στην Επανάσταση του 1821.

Πολύ νωρίτερα, ο γιος της Παναγιώτας στην Ύδρα, πληροφορούμενος τα τεκταινόμενα στην περιουσία της μητέρας του, είχε θελήσει να διεκδικήσει εισοδήματα με τη συνδρομή του Ζαχαριά¹⁸⁸, του οποίου «έγινε οπαδός», αλλά «δεν ηδυνήθη να κατορθώσει [...] καθόσον εφοβείτο τους Οθωμανούς, θέλοντας να τον επαναφέρωσιν εις την πρώτην αυτού θρησκείαν...¹⁸⁹».

Οριστικά, ο Ιωάννης ήρθε στα ΒρέσθENA, ως Ιωάννης Σκλήρης, το 1825 ή 1826, «άγνωστος όλως διόλου και αυτός και η καταγωγή του εις τους Γεροντοτέρους» και κατέλαβε τα κτήματα της μητέρας του τα οποία είχαν κηρυχτεί εθνικά, από «την Ελληνική Κυβέρνηση εις ην μετεβιβάσθησαν τη ισχύει του πολέμου, καθό διαδόχου της οθωμανικής».

Εν τέλει, ο Ιωάννης, θα κερδίσει (1846) στο δικαστήριο το μισό υποστατικό, γιατί θα έχει καταφέρει να αποδείξει ότι είναι γιος της Παναγιώτας ή Χαντιτζέ, και εγγονός της Πιπέρωσ, άρα και νόμιμος κληρονόμος τους. Στο ελληνικό δημόσιο θα περιέλθει το άλλο μισό, επειδή το δικαστήριο έκρινε ότι ανήκει στην άλλη αδελφή της μητέρας του, «την άφαντο», η οποία υπήρξε Οθωμανή και «καθό Οθωμανίδος την περιουσία την διεδέχθη το δημόσιον δυνάμει του πολέμου».

3.4.1. Σύνοψη – παρατηρήσεις στην υπόθεση Βρεσθένων

Συνοψίζοντας και στην περίπτωση της Πιπέρωσ και της Παναγιώτας, ανακλάται η τύχη ενός μεγάλου υποστατικού - τσιφλικιού, αρχικά, ελληνικής ιδιοκτησίας. Οι «περιπέτειές» του αρχίζουν πριν τα κρίσιμα χρόνια των Ορλωφικών, συνεχίζουν στην Αλβανοκρατία και με το τέλος αυτής οι νέοι κάτοχοι - Οθωμανοί - το κρατούν μέχρι την Επανάσταση.

Χαρακτηριστική είναι η τάξη στις συναλλαγές μεταξύ Οθωμανών (αγορές - πωλήσεις - κληροδοσίες), σε αντιδιαστολή με τις εξωοικονομικές διαδικασίες που οι ίδιοι ακολούθησαν για την απόκτησή του, όταν εκείνο δεν ανήκε σε ομοεθνείς τους. Θα ήταν ενδιαφέρουσες βεβαίως κάποιες πληροφορίες για την στάση των Μανιατών απέναντι στο υποστατικό κατά την βραχύτατη εισβολή τους, αλλά δυστυχώς η πηγή δεν τις παρέχει.

¹⁸⁸ Πρόκειται για τον θρυλικό πρωτοκλέφτη του Μοριά, Ζαχαριά Μπαρμπιτσιώτη (1759 - 1802). Για την δράση του Ζαχαριά την περίοδο της Αλβανοκρατίας στην Πελοπόννησο, βλ. Κ. Μ. Πίτσιος, *Καρναί (Αράχοβα) Λακεδαιμόνος*, Αθήνα 1948, σ. 133.

¹⁸⁹ Το επιχείρημα προβάλλεται από τον ίδιο τον Ιωάννη Σκλήρη.

Η στάση των χριστιανών γυναικών - θυμάτων είναι ενδιαφέρουσα. Για άλλες, σύγχρονές τους, η συμπεριφορά των Οθωμανών θα ερμηνευόταν ως «τουρκική καταδυναστεία». Οι συγκεκριμένες όμως ανέχονται, δεν προσφεύγουν στη δικαιοσύνη, διατηρούν έστω κρυφά και με οξύμωρο τρόπο τις θρησκευτικές τους αρχές και καταφέρνουν με συζεύξεις να εξασφαλίζουν μετοχή στην ιδιοκτησία τους. Η Παναγιώτα ή Χατιτζέ, μάλιστα, συζεύγνυται με δύο αλλόθρησκους άντρες, ενώ ακολουθεί και το μουσουλμανικό δίκαιο.

Αναφορικά με τη στάση του Ιωάννη, αργότερα (1846) στο δικαστήριο, που ανακλά βεβαίως και τις συμβουλές – υπερασπιστική γραμμή του δικηγόρου του, παρατηρούμε ότι συχνά αναφέρεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των προγόνων του (μητέρας και γιαγιά του), αλλά και του ίδιου, που ως «εξωμότης» δεν δύναται να διεκδικήσει. Θυμίζουμε ότι ο Ιωάννης πρέπει να αποδείξει την ταυτότητα και καταγωγή του από την πλευρά μάλιστα της μητέρας του. Ο δικαστής είναι δεκτικός σε τέτοιου είδους στοιχεία και, μάλιστα, αποδίδει τη στάση της - κρυπτοχριστιανής - γυναίκας, στην ανάγκη της να διατηρήσει την περιουσία της.

Δ' Κεφάλαιο

Δίκαιο και περιουσίες στη Μάνη

4.1. Ιστορικό Πλαίσιο (1715-1776)

Στα ζητήματα του δικαίου, η περιοχή της Μάνης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού η εκδίκαση των διαφορών που αναφύονταν μεταξύ των Μανιατών δεν υπήχθη ποτέ στη δικαιοδοσία του κατακτητή. Μέχρι το 1776, οπότε η Μάνη γίνεται ημιαυτόνομος τόπος, οι Μανιάτες δεν έχουν γνωρίσει μορφή κράτους με άνωθεν αρχές, γραπτούς νόμους και δικαστήρια¹⁹⁰. Η ιστορία τούς παρουσιάζει να δρουν σε μεγάλες συγγενικές ομάδες, οργανωμένες σε πολιτικές και στρατιωτικές οντότητες: Τα Γένη¹⁹¹ ή τις Καπετανίες¹⁹².

Οι αρχηγοί αυτών των σχηματισμών προέρχονταν από ισχυρές οικογένειες¹⁹³, ήταν κληρονομικοί και μπορούσαν να αποδίδουν το δίκαιο μόνο για παραπτώματα που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό των «μικροκοινωνιών» των οποίων ηγούνταν. Η διατήρηση της εξουσίας τους, ωστόσο, δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Εξαρτιόταν, τόσο από τον αριθμό των υπαγόμενων σε αυτούς ικανών στρατιωτικά μελών όσο και από την ευελιξία των ίδιων (των αρχηγών) να συμμαχούν με άλλα γένη ή καπετανίες¹⁹⁴.

Η δυσμενής φύση του εδάφους της Μάνης, ανέκαθεν αποτελούσε αιτία συγκρούσεων. Κάθε φορά που τα μέλη είτε των γενών είτε των καπετανιών αυξάνονταν, προέκυπτε η ανάγκη για ζωτικό χώρο. Τότε, ως αντικείμενο ενδιαφέροντος ετίθετο η εύρεση μιας αποδυναμωμένης ομάδας και η κατάληψη του εδάφους της. Πριν δεχτεί επίθεση, η ασθενέστερη ομάδα (φαμέγιοι) μπορούσε να προσκολληθεί ειρηνικά στην πιο δυνατή, αλλιώς η δεύτερη θα πραγματοποιούσε δυναστική επέμβαση.

Η δύναμη των παραπάνω σχηματισμών της Μάνης ήταν ανάλογη με τον αριθμό των αρσενικών μελών. Γι' αυτό ανέκαθεν τα αγόρια ταυτίζονταν με την

¹⁹⁰ Ε. Αλεξάκης, *Μάνη. Γένη και οικογένεια*, Αθήνα 1998, σ. 19 - 20.

¹⁹¹ Γένος: σχηματισμός (πατρογραμμικών) οικογενειών, κυρίως στην Κάτω Μάνη, που μπορεί να αποτελείται από 200-500 μέλη. Στο εσωτερικό του υπήρχε ιεράρχηση, ενώ ίσχυε η ενδογαμία. Κάθε γένος κατείχε και δρούσε σε συγκεκριμένη έκταση γης. Ε. Αλεξάκης, *ό. π.*, σ. 332.

¹⁹² Καπετανία: στρατιωτικό, κυρίως, σύστημα στην Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Κατά τον Ελευθέριο Αλεξάκη, οι σημαντικότερες καπετανίες στη Μάνη ήταν 10. Ε. Αλεξάκης, *ό. π.*, σ. 120 κ. ε. Πρβλ. Α. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία 1453-1821*, εν Αθήναις 1928, σ. 152.

¹⁹³ Τους «Μεγαλογεννήτες» ή «Νικλιάνους».

¹⁹⁴ Α. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία, ό. π.*, σ 156 κ. ε.

διατήρηση ή την επαύξηση του γένους ή της καπετανίας και, συνάμα, την υπεράσπιση του οικιστικού χώρου¹⁹⁵.

Ταυτισμένος με τη δύναμη ήταν και ο πολεμικός πύργος. Αυτός ποτέ δεν κληροδοτούνταν στα θήλεα μέλη, ακόμη και στην περίπτωση ύπαρξης ενός μόνο κοριτσιού – κληρονόμου. Σε αυτή την περίπτωση, ο πύργος περιερχόταν στην ιδιοκτησία των εκ πλαγίου αρρένων συγγενών. Η ύψωση δε πύργου από ξένο εντός του εδάφους του γένους ή της καπετανίας σηματοδοτούσε την απώλεια δύναμης ή και το τέλος της ίδιας της γενιάς.¹⁹⁶

Αναφορικά με τις διαφορές που αναφύονταν μεταξύ των μελών της ίδιας κοινωνικής ομάδας, αναφέρθηκε ήδη ότι ρυθμιζόνταν από τους αρχηγούς. Οι διαφορές όμως με ξένα μέλη έπαιρναν μεγαλύτερη διάσταση και, συνήθως, επιλύονταν δυναστικά. Βάσει του εθιμικού δικαίου της περιοχής, η προσβολή της τιμής, της ζωής, της περιουσίας έστω κι ενός μέλους του σχηματισμού, αποτελούσε σοβαρό «αμάρτημα» και η ανάληψη των αρμάτων ήταν ο μόνος τρόπος για την αντεκδίκηση του υπαίτιου¹⁹⁷. Είναι γνωστό ότι η αντεκδίκηση, ο γνωστός μανιάτικος «γδικιωμός», λάμβανε μεγάλη χρονική διάρκεια και μέσα από τέτοιου είδους έριδες και αντιμαχίες γενεές ολόκληρες οδηγήθηκαν σε ξεκλήρισμα¹⁹⁸.

Η κατάσταση αυτή σύμφωνα με τον Απόστολο Δασκαλάκη αμβλύθηκε σε ένα βαθμό μετά το 1770, όταν πλέον ισχυροί αρχηγοί των καπετανιών κατάφεραν να επιβάλλουν την τάξη¹⁹⁹. Την ίδια περίοδο (1776), ωστόσο, η χερσόνησος αποσπάται από τον υπόλοιπο Μοριά και υπάγεται στον καπουδάν πασά του Αιγαίου ως ημιαυτόνομος τόπος. Πλέον, ένας από τους καπετάνιους καλούνταν να γίνει ο αρχηγός ολόκληρης της χερσονήσου με καθήκοντα την τήρηση της τάξης και κυρίως τη συγκέντρωση και πληρωμή του ετήσιου φόρου στην Πύλη²⁰⁰.

Με βάση και το αρχεϊακό που μελετήθηκε, προκύπτει ότι οι αρχές τα έθιμα και οι ιδεολογίες, τα οποία από αιώνες είχαν διαμορφωθεί στην περιοχή, δεν θα μπορούσαν παρά να εκδηλώνονται στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς των

¹⁹⁵ Α. Β. Δασκαλάκης, «Ο θεσμός της σύγκριας εις την Μάνη» στο: Πελοποννησιακά, τ. 10 (1974), σ. 82 - 83.

¹⁹⁶ Ε. Αλεξιάκης, *ό. π.*, σ. 143.

¹⁹⁷ Α. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία 1453-1821*, *ό. π.*, σ. 159.

¹⁹⁸ Ε. Κοκολάκης, «Η Βεντέττα εν Μάνη», στο: Λακωνικά, τχ. 163 (1993), σ. 15-16.

¹⁹⁹ Α. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία 1453 - 1821*, *ό. π.*, σ. 160. Ο Δασκαλάκης εξαιρεί από το χρονικό αυτό όριο την περιοχή της Μέσα Μάνης, η οποία έμεινε γνωστή με το όνομα «Κακ(κ)αβούλια». Οι κάτοικοί της, οι «Κακαβουλιώτες», φημίζονταν για την ικανότητά τους στην πειρατεία, αλλά και για την άναρχη συμπεριφορά τους εντός της Μάνης.

²⁰⁰ Ε. Αλεξιάκης, *ό. π.*, σ. 135.

Μανιατών για αρκετά χρόνια μετά. Οι αναλογίες αυτές θα διαφανούν αμέσως παρακάτω.

4.2. Οι συμπεριφορές των ισχυρών οικογενειών στο οικονομικό πεδίο μετά το 1776

Εξετάζοντας τις συμπεριφορές των ισχυρών μετά το 1776, θα λέγαμε ότι δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από εκείνες, όπως εκδηλώνονταν στα γένη και τις καπετανίες παλαιότερων εποχών. Η επιδίωξή τους να αποκτήσουν γη και πλούτο είναι εμφανής. Από το 1776 κι ύστερα το Γύθειο (τότε Μαραθονήσι) έχει αποκτήσει σημαντική δυναμική στο εμπόριο και τις εξαγωγές προϊόντων²⁰¹, έχει διαμορφωθεί δηλαδή η κατάσταση, ώστε ισχυρές οικογένειες να ελκύονται να προωθηθούν από το εσωτερικό της Μάνης και να συστήσουν εδώ εταιρείες, συνεταιρικά καταστήματα [εργαστήρια] ή/και να αγοράσουν από κοινού μεγάλες εκτάσεις γης²⁰².

Μέσα από τα χειρόγραφα των πολιτικών αποφάσεων του Πρωτοδικείου Σπάρτης προκύπτει, ότι για την διατήρηση της ισχύος των παραπάνω, η συνεργασία ήταν απαραίτητη. Οικογένειες που παραδοσιακά τις ένωναν είτε οι καλές σχέσεις, είτε οι συγγενικοί δεσμοί²⁰³, συνενώνονταν λειτουργώντας φατριαστικά. Αυτό, αυτομάτως, σήμαινε την ύπαρξη εχθρικών σχέσεων με άλλες οικογένειες με τις οποίες ανέκαθεν οι σχέσεις ήταν εχθρικές. Έτσι, και μετά το 1776, δεν έλειπαν οι σκληρές συγκρούσεις και ανταγωνισμοί στο οικονομικό, εν γένει, πεδίο, με συνέπεια τμήματα οικογενειών, όπως των Κατσούλη και Καλκανδή, στην αυγή του 19^{ου} αιώνα,

²⁰¹ Για εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, βλ. Σ. Γ. Καπετανάκης, «Τουρκικός εμπορικός αποκλεισμός της Μάνης» στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ. 17 (2004), σ. 189.

²⁰² Π. Α. 361/1845, όπου φαίνεται ότι ο Αντώνιος Θωμά Γρηγοράκης και Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης, αγοράζουν (1800) συνεταιρικά μερίδιο του υποστατικού Τρινήσων και Λαγίου, ενώ, συγχρόνως, κατασκευάζουν στο Γύθειο εμπορικά εργαστήρια, σπίτια και αποθήκες (χάνια). Π. Α. 69/1840, όπου φαίνεται η κυριότητα σε αγρούς των Τρινήσων της ισχυρής οικογένειας Κατσούλη στα 1795. Για συνεταιρικές κτήσεις στα Τρίνησα, βλ. επίσης Π. Α. 55/1842, όπου η συνεργασία των οικογενειών Κροντηρά και Θωμάκων. Στην Π. Α. 119/1846 γίνεται λόγος για κοινή κτήση των Τρινήσων από τους Θωμάκους, Αντωνιάδους, Κροντηραίους και Καστανάκους. Για σύσταση εταιριών εξαγωγών βλ. επίσης, Τζ. Π. Τζωρτζάκης, *ό. π.*, σ. 16. Για εταιρεία Τζανήμπεη και Κροντηρά, βλ. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, *ό. π.*, σ. 337. Για Τρίνησα βλ. επόμενη υποσημείωση[212].

²⁰³ Η συγγένεια είχε μεγάλη σημασία στη Μάνη, τόσο για οικονομικές συνεργασίες όσο και για τη διάρκεια των σχέσεων. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την κουμπαριά μεταξύ Αναγνώστη Κροντηρά και Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη, οι οποίοι υπήρξαν και συνεταίροι. Επίσης, η μητέρα του Πετρόμπεη ήταν ανιψιά του Αντωνόμπεη. Περισσότερα, βλ. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, *ό. π.* σ. 325, 428. Σ. Β. Κουγέας «Ιστορικά Πηγαί διά την ηγεμονίαν της Μάνης» στο: Πελοποννησιακά, τ. 5 (1962), σ. 95. Όταν δεν υπήρχε εξ αίματος συγγένεια, αλλά συναπτόταν στην διάρκεια της ζωής (κουμπαριά, γάμος), οι σχέσεις αυτόματα μεταβάλλονταν προς το καλύτερο και οι συνεργασίες ξεκινούσαν. Σχετικά, βλ. παρακάτω, σ. 43.

να εξοριστούν όχι μόνο από τα κτήματά τους αλλά και από τη χερσόνησο της Μάνης²⁰⁴.

Την ίδια στιγμή, η φατρία της οποίας ένα μέλος γινόταν μπέης, ευνοούνταν ακόμη περισσότερο, ενώ στο διάστημα που εκείνος βρισκόταν στην εξουσία φρόντιζε να αποδυναμώσει τον αντίπαλο. Για παράδειγμα, οι απόγονοι του Μπέη Τζαννέτου Γρηγοράκη²⁰⁵ [Πέτρος Μαγγιόρος Γρηγοράκης και Πιέρρος Γρηγοράκης], υποστηρίζουν σε δίκη του 1846²⁰⁶, ότι ο τρίπατος πύργος²⁰⁷ τους και μια οικία τους στο λιμάνι του Γυθείου κατεδαφίστηκαν το 1805 «μέχρι εδάφους» από τον Τσιγωναίο – Τσιγκούριο Γρηγοράκη²⁰⁸, ο οποίος «διατελούσε στον Αντώνμπεη²⁰⁹» και υπήκουσε σε «διαταγή του Ηγεμόνος της Μάνης, ήτοι του Αντώνμπεη, ως εχθρικού κατά της οικογενείας των...». Ανάλογη συμπεριφορά επέδειξε και ο Πετρόμπεης²¹⁰: Με βάση τα όσα αναφέρονται σε πολιτική απόφαση του 1840²¹¹, ο Πέτρος Μαυρομιχάλης, μόλις έγινε μπέης της Μάνης, ένα από τα πρώτα του μελήματα ήταν να διώξει (1816)

²⁰⁴ Για εκδιώσεις των «Κατσουλιέρηδων» από τις περιουσίες τους, βλ. Π. Α.: 89/1836, Π.Α. 169/1838. Για εκδίωξη και εξορία της οικογένειας Καλκανδή στα Κύθηρα το έτος 1803, βλ. Π. Α. 119/1846.

²⁰⁵ Τζανήμπεης Γρηγοράκης: Γεννήθηκε το 1742 στο Σκουτάρι και ήταν μέλος του γένους του Πασσαβά. Διετέλεσε μπέης της Μάνης από το 1782 έως το 1798. Διέθετε πύργους στο Μαυροβούνι και στην παραλία του Γυθείου. Ο Τζανήμπεης Γρηγοράκης υπήρξε γαλλόφιλος, γι αυτό και καθαιρέθηκε. Γιοι του ήταν οι Πιέρρος Μαγγιόρος Γρηγοράκης, Γεωργάκης Μπειζαντές Γρηγοράκης και Δημήτριος Ψινάκης και κόρη του η Αντωνίτσα (σύζυγος του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη). Α. Β. Δασκαλάκης, «Η προπαρασκευή της Ελληνικής Επανάστασεως εις την Λακωνίαν», στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ.1 (1972), σ. 14. Σ. Β. Κουγέας «Ιστορικά Πηγαι δια την ηγεμονίαν της Μάνης», ό. π., σ. 71. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, ό. π., σ. 298, 302, 334, 337, 454. Κ. Κόμης, ό. π., σ. 154.

²⁰⁶ Π. Α. 180/1846.

²⁰⁷ Πρόκειται για τον περίφημο πύργο του Τζανήμπεη Γρηγοράκη και ύστερα του γιου του, Πιέρρου Μαγγιόρου Γρηγοράκη. Στην ιστοριογραφία, η κατεδάφισή του, αναφέρεται ότι έγινε από τους Τούρκους. Εδώ δίδεται μια άλλη εκδοχή.

²⁰⁸ Τσιγωναίος – Τσιγκούριος Γρηγοράκης: Δολοφονήθηκε το 1820. Ήταν ανηψιός του Αντωνόμπεη. Σ. Β. Κουγέας «Ιστορικά Πηγαι δια την ηγεμονίαν της Μάνης», ό. π., σ.71.

²⁰⁹ Αντώνιος Γρηγοράκης: Μπέης της Μάνης από το 1803. Καταγόταν από το γένος των Κουτσογρηγοριάνων του Σκουταρίου. Υπήρξε αγγλόφιλος και σφοδρός αντίπαλος της οικογένειας του Τζανήμπεη Γρηγοράκη, αν και συγγενείς. Καθαιρέθηκε το 1808, εξαιτίας της καθυστέρησης της πληρωμής του ετήσιου φόρου. Τζ. Π. Τζωρτζάκης, ό. π., σ. 38. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, ό. π., σ. 358 – 361. Κ. Κόμης, ό. π., σ. 157. Α. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία 1453 - 1821*, ό. π., σ. 222 - 223.

²¹⁰ Πετρούνης Πιέρρου Μαυρομιχάλης (Αρεόπολη 1765 - Αθήνα 1848): Μέλος ενός από τα ισχυρότερα γένη της Μάνης. Υπήρξε υπέρμαχος της αυτονομίας της Πελοποννήσου (1809), όπως και της συμφιλίωσης των γενών της Μάνης (1819). Ήταν κατά κύριο λόγο γαλλόφιλος. Από το 1811 επεδίωκε το μεηλικί, το οποίο κατάφερε να αποκτήσει το 1815. Βλ. σχετικά, Α. Β. Δασκαλάκης, «Η προπαρασκευή της Ελληνικής Επανάστασεως εις την Λακωνίαν», ό. π. σ. 14. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, ό. π., σ. 401 κ. ε. Κ. Κόμης, ό. π., σ. 157 - 158. Ε. Γιαννακοπούλου, «Μια άλλη όψη της διείσδυσης των ξένων στη Μάνη (1780 - 1807) », στα: Πρακτικά Συμποσίου « Μάνη, μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^{ος} - 19^{ος} αι.) », Λιμένα Αρεόπολης 1993, σ. 241.

²¹¹ Π. Α. 98/1840.

από το μεγάλο υποστατικό των Τρινήσων²¹² την οικογένεια του Αντώνιου Γρηγοράκη (Αντωνιάνους), ενώ διατήρησε τους Κροντηραίους. Αιτιολογώντας την πράξη του, ο Πετρόμπεης είχε υποστηρίξει τότε (1816) ότι «είχε διαταγή του Σουκιούρ μπέη²¹³». Οι γιοι του Αντώνιου Γρηγοράκη, όμως, με δόση ειρωνείας, θα αναφέρουν στο δικαστήριο ότι «τάχα...», τότε, ο μπέης έλαβε διαταγή του Σουκιούρ μπέη. Η πραγματική αιτία ήταν «τα ιδιαίτερά πάθη» που είχε με τον πατέρα τους. Στην ίδια δίκη, τέλος, αναφέρθηκε ότι οι σχέσεις των Αντωνιάνων με τον Μαυρομιχάλη καλυτέρευσαν όταν συγγένεψαν.

Αλλά και στα χρόνια της Επανάστασης, το ενδιαφέρον των ισχυρών οικογενειών για οικονομική άνοδο είναι εμφανές. Κατά τον πρώτο χρόνο, οι Αντωνιάνοι θα συλλάβουν στην Τριπολιτσά τον μέχρι τότε πανίσχυρο Τουρκοβαρδουνιώτη Ισούφ Ζαλούμη²¹⁴ και αφού τον οδηγήσουν στον πύργο τους θα τον αναγκάσουν να τους υπογράψει πώληση του μεριδίου του από το υποστατικό των Τρινήσων²¹⁵. Μέλη της ίδιας οικογένειας, σε συνεργασία με τους Κροντηραίους, το 1825, επενδύουν στα Κύθηρα²¹⁶. Την ίδια χρονιά, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης²¹⁷ ενοικιάζει τις εθνικές προσόδους της περιοχής Πραστού.

Το 1830, τέλος, ο ισχυρός Μανιάτης δρα ως πολιτικά αυθύπαρκτο άτομο, προκαλώντας συγχρόνως το αίσθημα του φόβου στον αδύναμο. Στη νοοτροπία και συνείδηση δε του δεύτερου έχει καταχωριστεί ότι μια σχέση με τον πρώτο εγγυάται «οφέλη». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο υποστράτηγος Τζανετάκης

²¹² Υποστατικό στην ομώνυμη περιοχή, που συνίστατο από 38 αγρούς. Στα χρόνια 1813 - 1820 κατεχόταν από ισχυρές οικογένειες Μανιατών (Κροντηρά, Θεοδωρόμπεη [Γρηγοράκη], Γεωργάκη Αντωνάκου [Γρηγοράκη], Τζανετάκη Γρηγοράκη, Καλκανδή, Κατσούλη κ.α.), αλλά την ίδια περίοδο μερίδιο κατείχε και ο ισχυρός Τουρκοβαρδουνιώτης Ισούφ Ζαλούμης. Κατά μία εκδοχή, (Π. Α. 97/1837), το 1816, το μεγαλύτερο μερίδιο των Τρινήσων περιήλθε στην οθωμανική κυβέρνηση, λόγω χρέους των Γρηγοράκηδων, η οποία εγκατέστησε επιστάτη, τον Οθωμανό Σουλημάν Τζαούση. Το 1821, η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε το υποστατικό εθνικό. Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, τα Τρίνησα βρίσκονταν υπό την επίβλεψη των Γρηγοράκηδων, για τα οποία, το 1823, σημειώθηκαν ταραχές. Με την απελευθέρωση, σύμφωνα με τον Απόστολο Δασκαλάκη, για τα Τρίνησα ξεκίνησαν δίκες μεταξύ μελών της οικογένειας Γρηγοράκη, που ξεπέρασαν τον ένα αιώνα. Α. Β. Δασκαλάκης, *Αρχείον Τζωρτζάκη Γρηγοράκη, Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα Μάνης (1810 - 1835)*, Αθήνα 1976, σ. 49 - 55, 164, 179, 185.

²¹³ Σουκιούρ μπέης: Ήταν αξιωματούχος του τουρκικού ναυτικού (ριαλάμπεης). Υπηρέτησε στο Αιγαίο στα χρόνια 1814 - 1819, οπότε ήταν αντιπρόσωπος του Καπουδάν πασά και αρμόδιος για τα θέματα της Μάνης. Λέγεται μάλιστα ότι ήταν μέλος της οικογένειας Μαυρομιχάλη (γιος του Ιωάννη Μαυρομιχάλη), που συνελήφθη κατά τα Ορλωφικά κι εξισλαμίστηκε. Σ. Γ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, ό. π., σ. 455. Για τις σχέσεις του Σουκιούρμπεη με τον Πετρόμπεη, βλ., Ε. Μπελιά, «Υπόμνημα περί Μάνης εκ των Ολλανδικών αρχείων» στο: Λακωνικά Σπουδαί, τ. 2 (1975), σ. 271. Α. Β. Δασκαλάκης, *Αρχείον Τζωρτζάκη...*, ό. π., σ. 47 - 49.

²¹⁴ Π. Α. 98/1840.

²¹⁵ Για ισχυρούς και περιουσίες στα χρόνια της Επανάστασης, βλ. επίσης, Ε. Αλεξάκης ό. π. σ. 88.

²¹⁶ Π. Α. 359/1845, όπου οι Αντωνιάνοι και Κροντηραίοι ενδιαφέρονται για «σύναξη χρημάτων» στα Κύθηρα.

²¹⁷ Π. Α. 79/1846.

Γρηγοράκης²¹⁸, ο οποίος απασχολεί ως γραμματέα του τον Πασχάλη. Όταν ο Πασχάλης προκαλέσει φθορά στην περιουσία συγγενών του, τους «Κουμουτζαίους», εκείνοι θα σιωπήσουν, λέγοντας ότι η ισχύς του υποστρατήγου ήταν τόσο μεγάλη εκείνη την εποχή, ώστε κανένας δεν μπορούσε να του «αντειπεί», ούτε στον Πασχάλη²¹⁹. Νοοτροπίες που θυμίζουν τις αδύναμες φυλές, τους φαμέγιους της Μάνης και την προσκόλλησή τους σε δυνατότερες²²⁰.

4.3. Η ισχυρή δύναμη του εθιμικού δικαίου και το ατελέσφορο του έργου των δικαιοδοτικών αρχών

Μετά το 1776, παρότι οι μπέηδες και καπετάνιοι είχαν και δικαιοδοτικό ρόλο δεν τον εκπλήρωναν σε ικανοποιητικό βαθμό. Σε κάθε διένεξη αυτοί καλούνταν να επιτελέσουν έναν ρόλο διαμεσολαβητικό, ουσιαστικά να «προστατεύσουν»²²¹ τον αδικούμενο, χωρίς όμως οι αποφάσεις τους να λαμβάνονται υπόψη από τα διαφωνούντα μέρη²²². Στις διαφορές μάλιστα μεταξύ ισχυρών, επεδείκνυαν στάση αδιάφορη ή αδυναμίας. Για παράδειγμα, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, όταν κλήθηκε (1817) από τον αδικούμενο Σπιθάκη να μεσολαβήσει για «προστασία» της περιουσίας του από τον «ισχυρό Πετροπουλάκη, [ο μπέης] δήλωσε ότι δεν δύναται να κάνει τίποτε ... κι έφυγε τότε ο Σπιθάκης»²²³. Γενικότερα, βάσει του αρχαιικού υλικού που εξετάστηκε, πολλές είναι οι περιπτώσεις, όπου, μετά την απομάκρυνση του διαμεσολαβητή, αδικούντες και αδικούμενοι επιδίδονταν σε αιματηρές συμπλοκές και ληστρικές επιδρομές²²⁴.

Στα μετέπειτα δικαστήρια (μετά το 1835), τις στάσεις και συμπεριφορές τους αυτές οι Μανιάτες, με σχετική άνεση, θα τις αποδώσουν στα «επικρατούντα έθιμα της

²¹⁸ Τζανετάκης Γρηγοράκης: Γιος του Γεωργίου Γρηγοράκη και εγγονός του μπέη Τζανέτου Γρηγοράκη. Υπήρξε στρατηγός της Επανάστασης του 1821 και πληρεξούσιος στις εθνικές συνελεύσεις. Α. Β. Δασκαλάκης, *Αρχαίον Τζωρτζάκη...*, ό. π., σ. 47 κ. ε.

²¹⁹ Π. Α. 366/1845.

²²⁰ Για φαμέγιους, βλ. Ε. Αλεξάκης, ό. π., σ. 62, 98.

²²¹ Αυτόν τον όρο, «προστασία», χρησιμοποιούν οι Μανιάτες στα χρόνια 1835 - 1850, όταν περιγράφουν το κάλεσμα των ισχυρών να μεσολαβήσουν στις διαφορές τους. Κατά την κρίση μας, ο όρος υποδηλώνει και την περί δικαίου αντίληψη.

²²² Π. Α. 29/1840, όπου, προεπαναστατικά, σε διένεξη για οικόπεδο μεταξύ του Χαράλαμπου Κουράκου και Ηλία Χιονακάκου στην Αρεόπολη, είχε ζητηθεί από τον Μπειζαντέ [γιο του Μπέη] να μεσολαβήσει για την μέτρηση του τόπου με ράμμα. Η μεσολάβηση δεν απέφερε αποτέλεσμα. Π. Α. 30/1837, όπου σε διαφορά που συνέβη (1807) στο τμήμα του καπετάνιου Μούρτζινου, ζητήθηκε η από πλευράς του «προστασία», την οποία και παρέσχε. Μετά από ένα χρόνο, όμως, μεταξύ εκείνων που είχαν τη διαφορά, σκηνές βίας άρχισαν εκ νέου να εκτυλίσσονται.

²²³ Π. Α. 81/1843, Π. Α. 155/1843, Π. Α. 1/1844.

²²⁴ Π. Α. 105/1840, Π. Α. 247/1843.

Μάνης²²⁵». Μέσα από τις περιγραφές τους, προκύπτει ότι η δύναμη του εθμικού δικαίου και των «προαιώνιων συνηθειών», όπως της αντεκδίκησης, ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η απείθεια στις αρχές συνεχιζόταν στα χρόνια της Επανάστασης²²⁶ αλλά και κατά την Καποδιστριακή περίοδο, οπότε οι εντόπιοι δημογέροντες ασκούσαν τη δικαστική εξουσία. Συνεχώς κάνουν λόγο ότι, τη συγκεκριμένη περίοδο, οι αποφάσεις των Αρχών, όπως της δημογεροντίας της Ανατολικής Σπάρτης [Μάνης], της επαρχιακής δημογεροντίας, αλλά και του έκτακτου επιτρόπου δεν γίνονταν αποδεκτές, τουλάχιστον από μέρος του αδικούντα²²⁷.

Πολλοί διάδικοι ωστόσο θα ομολογήσουν και την άγνοιά τους για τον ρόλο των συγκεκριμένων αρχών. Απέναντι σε τέτοια επιχειρήματα, όμως, ο δικαστής θα αντιτείνει, με ιδιαίτερη αυστηρότητα, ότι οι αρχές, από την έναρξη της Επανάστασης, *«ήταν αναγνωρισμένες από τις κείμενες εθνικές συνελεύσεις και από τους κείμενους νόμους»*, πράγμα που ο καθένας όφειλε να γνωρίζει²²⁸. Δεν θα διστάσει τέλος το έθιμο της αντεκδίκησης να το χαρακτηρίσει - και να καταγράψει τον χαρακτηρισμό - *«γελοίο»²²⁹*.

Η ισχύς του εθμικού δικαίου στη Μάνη ξεπέρασε όχι μόνο τους χρόνους της Επανάστασης αλλά ενυπήρχε στη συνείδηση και πρακτική των Μανιατών για πολλά χρόνια αργότερα. Με δεδομένο ότι ο δικαστής το αντιμετωπίζει έντονα, μετά το 1835, δικάζει, λαμβάνοντας υπόψη σχετικό διάταγμα με *«τα επικρατέστερα έθιμα της περιοχής»²³⁰*. Στη συνέχεια ακολουθεί την τακτική της διενέργειας εξονυχιστικού ελέγχου για το εάν το έθιμο που προβάλλουν οι διάδικοι είναι γνωστό *«εις άπαντας τους κατοίκους και μαρτυρείται υπό πλήθους μαρτύρων και αυτοπτών»²³¹*.

²²⁵ Ενδεικτικά, Π. Α. 214/1840, όπου η χήρα του Αντωνόμπεη, με την έκρηξη της Επανάστασης, χάνει τέσσερα εργαστήρια, και τέσσερις αγρούς. Της τα παίρνει ο Τζώρτζης Γρηγοράκης, ισχυριζόμενος ότι υπάρχει ανεξόφλητο δάνειο του συζύγου της. Η Αντωνμπεήνα θα αναζητήσει το δίκιο της στην Δημογεροντία της Ανατολικής Σπάρτης, θα παραλάβει τα παραπάνω περιουσιακά στοιχεία, αλλά σύντομα θα τα ξαναχάσει. Αργότερα (1840), ο γιος του Τζώρτζη Γρηγοράκη [Πέτρος Ξινταράκος], ευρισκόμενος στη δικαστική αίθουσα και απολογούμενος για την πράξη του πατέρα του, θα προσπαθήσει να δικαιολογήσει την συμπεριφορά του τελευταίου, αναφέροντας: *«κατά τα επικρατούντα έθιμα της Μάνης προ της συστάσεως των δικαστηρίων, πας δανειστής ηδύνατο να απαιτεί από τον οφειλέτη του την πληρωμή του χρέους καθώς και οι επιτροπεύουσες μητέρες τα ανήλικα τέκνα τους μπορούσαν να απαιτούν και να συμφωνούν περί του τρόπου της πληρωμής πατρικών χρεών και σε αντίρρηση να δίνουν κτήματά τους»*.

²²⁶ Π. Α. 183/1848: Ο Πετροπουλάκης διατείνεται ότι η αυτοδικία *«ήταν το μόνο μέσο το 1823»*, γι αυτό - τότε - ήταν ένοπλος και διατηρούσε φρουρά.

²²⁷ Βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

²²⁸ Π. Α. 150/1844, Π. Α. 247/1843, Π. Α. 184/1841.

²²⁹ Π. Α. 162/1840.

²³⁰ Π. Α. 260/1843: *«εξεδόθη διάταγμα με τα επικρατέστερα έθιμα»*. Βλ. και παράρτημα της παρούσας [σ. 62]

²³¹ Π. Α. 107/1837.

Αναφορικά με αυτή την «επανάληψη» του εθίμου και την «κοινή γνώση», ο δικαστής θέλει να εξαιλείψει κάθε πιθανότητα ύπαρξης στην περιοχή συνήθειας που στρεβλώθηκε, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το συμφέρον του ισχυρού (δίκαιο του ισχυρού). Μια πτυχή αυτής της προσέγγισης θα παρακολουθήσουμε αμέσως παρακάτω.

4.4. Το έθιμο της εξ αρρενογονίας κληρονομικής διαδοχής: μια ιστορική αναδρομή από τον δικαστή του 1843

Όπως εισαγωγικά αναφέραμε, κατά την εποχή των Γενών και Καπετανιών, ίσχυε ο άγραφος νόμος τα θήλεα μέλη να μην κληρονομούν πύργο στη Μάνη, ακόμη και οι μοναχοκληρονόμισσες. Από το αρχειακό υλικό που μελετήθηκε προκύπτει ότι στα χρόνια 1800 - 1820, με αφορμή τη συγκεκριμένη εθιμική αρχή, πολλές μανιάτισσες έχασαν από εκ πλαγίου άρρενες συγγενείς τους, όχι μόνο πύργους αλλά και ολόκληρη την κληρονομία τους.

Τέτοια γεγονότα ήρθαν στο δικαστήριο, ως υποθέσεις²³² μετά το 1835, με ενάγουσες γυναίκες και εναγόμενους άντρες. Εκείνες θα υποστηρίζουν ότι *«λόγω του γένους τους»* έπεσαν θύματα στυγνής²³³ επίθεσης. Στο αντίποδα, εκείνοι, θα επικαλεστούν μια *«πολυχρόνιο αρχή»*: *«εις την Μάνην υπάρχει έθιμον το οποίον αρχή πολυχρόνιος καθιέρωσεν, ότι οι εξ αρρενογενείας συγγενείς κληρονομούν τους απόθانونτας συγγενείς των, τουτέστι εάν απόθάνη ο πατήρ και αφήση άρρενα και θήλη τέκνα, τα άρρενα κληρονομούν όλην την ακίνητον αυτού περιουσίαν, χωρίς να υπεισέρχονται εις αυτήν και τα θήλη, ή αν δεν υπάρχουν άρρενα τέκνα, αλλά μόνον θήλη, τότε την ακίνητον περιουσίαν αυτού, εάν αποθάνη αδιάθετος, κληρονομούν οι λοιποί άρρενες συγγενείς του και ουχί τα θήλη τέκνα του»*.

Αυτό ακριβώς υποστηρίζουν, το 1843²³⁴, στο δικαστήριο και οι (εναγόμενοι) Μπελεχουτιάνοι, Νικολαριάνοι και Τζανετάκοι, οι οποίοι μεταξύ των ετών 1803 - 1820, είχαν πάρει από τη Μαρία Κομηνίτζα την οικία της αλλά και εννέα αγρούς της. Η δεύτερη (ενάγουσα) θα υποστηρίξει ότι έχοντας πεθάνει ο πατέρας (θάνατος περ. το 1803) και ο αδελφός της και ευρισκόμενη με την μητέρα της άρχισε να χάνει περιουσιακά της στοιχεία από τους πρώτους. Το 1819 ή 20 (η Κομηνίτζα) ενώ ήταν παντρεμένη δέχτηκε επίθεση από τους εναγόμενους, οι οποίοι πήραν την οικία της

²³² Ενδεικτικά, για καταπατήσεις περιουσιών γυναικών μεταξύ των ετών 1800 - 1820: Π. Α. 144/1840, Π. Α. 91/1841, Π. Α. 123/ 1840, Π. Α. 159/ 1841, Π. Α. 233/1837, Π. Α. 16/1846.

²³³ Στο δικαστήριο θα ακουστούν συναισθηματικά φορτισμένες λέξεις, όπως «άρπαγες».

²³⁴ Π. Α. 205/1843 και Π. Α. 272/1843.

και τη μεταμόρφωσαν σε πύργο. Οι εναγόμενοι απέναντι σε όλα αυτά αντιτείνουν ότι είχαν φροντίσει να την προικίσουν, γι αυτό την υπόλοιπη περιουσία της Μαρίας την δικαιούνταν με βάση την ανωτέρω αρχή της Μάνης.

Ο δικαστής τότε θα διακόψει τη δίκη, διατάσσοντας την κλήτευση μαρτύρων, μέσω των οποίων θα αποδειχτεί η αρχή που υποστηρίζουν οι εναγόμενοι.

Όπως φαίνεται, σε επόμενη πολιτική απόφαση (δημοσιεύεται ολόκληρη στο παράρτημα), οι μάρτυρες προσήλθαν. Πριν αξιοποιήσει όμως τις καταθέσεις τους, ο δικαστής προέβη σε ιστορική διερεύνηση της εξ αρρενογονίας κληρονομιάς και τα πορίσματά της τα καταγράφει:

Η αρρενογονία υπήρχε στο γραπτό δίκαιο των Ρωμαίων και καταργήθηκε από τον Ιουστινιανό («4. Κεφάλ. Της 118 Νεαράς»). Αργότερα, όμως, οι Ενετοί με τροπολογίες και εξαιρέσεις την ενέταξαν στο γραπτό τους δίκαιο. Με τις κατακτήσεις των τελευταίων εισήχθη στην Πελοπόννησο. Όταν οι Ενετοί αποχώρησαν η Μάνη τελούσε σε καθεστώς ημιαυτονομίας και οι Μανιάτες ρύθμιζαν τις σχέσεις τους με ένα άγραφο σύστημα δικαίου το οποίο περιλάμβανε στοιχεία από το γραπτό δίκαιο των Ρωμαίων και των Ενετών. Μεταξύ αυτών ήταν και η αρρενογονία.

Όσον αφορά τον ίδιο τον γραπτό ενετικό νόμο και την εφαρμογή του, ο δικαστής θα αναφέρει: (ο νόμος) διακρινόταν από απόλυτη τάξη, έδινε βάρος στον βαθμό της συγγένειας, και σε καμία περίπτωση δεν προέβλεπε μακρινοί συγγενείς, μόνο και μόνο επειδή είναι άρρενες, να μπορούν να αποκλείουν από την πατρική τους περιουσία τις θυγατέρες ή τις εγγόνες ή τις αδελφές του αποθανόντος. Αντίθετα, οι χήρες και θυγατέρες, οι μεν διατηρούσαν το δικαίωμα διατροφής και ενδυμασίας από την περιουσία του ανδρός τους, οι δε προικίζονταν με ικανά περιουσιακά στοιχεία του πατρός τους, εκτός από το σπίτι.

Τέλος, ο δικαστής προβαίνει στη διερεύνηση της εφαρμογής της αρρενογονίας, ως εθίμου, αρχικά στο χώρο της Πελοποννήσου και μετά θα εστιάσει στη Μάνη. Εδώ, θα αξιοποιήσει και τις μαρτυρικές καταθέσεις και θα οδηγηθεί στη διαπίστωση: στη Μάνη, όπου ίσχυε «*η ακόρεστος δύναμις του ισχυρότερου*», ο νόμος των Ενετών εισχώρησε και διατηρήθηκε ως έθιμο που όμως δεν εφαρμοζόταν ενιαία. Συγκεκριμένα, κάθε φορά που προέκυπτε χήρα ή θυγατέρα μοναχοκληρονόμισσα μετά από φυσικό θάνατο ή φονικό του συζύγου, πατέρα ή/και των αδελφών της, η περιουσία της ετίθετο υπό την επιτήρηση «προστατών». Οι τελευταίοι συνήθιζαν να αρπάζουν είτε ολόκληρη, είτε τη μισή, είτε όση από την περιουσία της μπορούσαν. Η δυνατότητα καθοριζόταν και από την ισχύ που κατείχε ο σύζυγός της – εάν ήταν

παντρεμένη: εάν ο νυμφίος της ήταν ίσος ή ανώτερος στην ισχύ από τους άρπαγες τότε η θυγατέρα απολάμβανε όλη την περιουσία της. Εάν οι προστάτες ήταν *«δυνατότεροι του νυμφίου επεφύλαττον δι' εαυτούς όσα ήθελον. Εάν ο νυμφίος ήταν πολύ αδύνατος τα εσφετερίζοντο όλα και προσκαλούσαν τον νυμφίο στη φυλή τους, έχοντας εκείνος την τιμήν και το κάυχημα ότι προσκλήθηκε από μια δυνατή φυλή μέσα στην οποία είχε τη δυνατότητα να προστατεύεται από επιδρομές εχθρών, να εκδικείται τούτους, και να παραβιάζει άλλους»*.

Επομένως, η συμπεριφορά των εναγομένων ανάγεται στο δίκαιο του ισχυρού και από το έθιμο δεν παράγεται δίκαιο, αφού αυτό δεν εφαρμόζεται *«κατ'ίσον βαθμόν και τάξιν εις όλας τας ομοειδείς περιστάσεις»*. Και θα καταλήξει ο δικαστής ότι πάντοτε στη Μάνη οι ισχυροί συλλάμβαναν άοπλους και για τη λύτρωσή τους έπαιρναν αμοιβές κάτι που αντιβαίνει στο ρωμαϊκό δίκαιο.

Όμως, - σύμφωνα πάντοτε με τον δικαστή - για να αποτελέσει ένα έθιμο κανόνα δικαίου θα πρέπει αυτό να εφαρμόζεται το ίδιο σε όλες τις *«ομοειδείς περιστάσεις»*, *«ομοιόμορφα»*, *«κατ'ίσον βαθμόν και τάξιν»* και να είναι σύμφωνο με το *«αναλλοίωτον φυσικόν δίκαιον, το οποίον φύσει ενυπάρχει εις τον άνθρωπον»*.

Για την ιστορία, η Μαρία Κομηνίτζα θα κερδίσει τα κτήματά της στο δικαστήριο.

Επίλογος

Με εξαίρεση την περιοχή της Μάνης, όπου ισχύουν διαφορετικοί όροι, από το 1770 μέχρι το 1821, η γη της Λακεδαιμόνος, στο μεγαλύτερο μέρος της είναι πλήρως κυριότητας, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις οθωμανικών τιμαρίων που εντοπίζονται κυρίως σε περιοχές στις δυτικές πλαγιές του Πάρνωνα²³⁵.

Δεν λείπουν επίσης οι περιπτώσεις Ελλήνων τσιφλικούχων, όπως εκείνη των Βρεσθένων. Τσιφλικούχοι, όμως, εντοπίζονται και στην ιδιαίτερη περιοχή των Βαρδουνοχωρίων (ήδη από το 1740). Το τσιφλίκι των Βρεσθένων αλλάζει χέρια πριν και κατά τα Ορλωφικά, ενώ της Βαρδούνιας κατά τη διάρκεια της Αλβανοκρατίας (1770-1779), όταν κατά την άστατη αυτή περίοδο διευρύνονται οι δυνατότητες των Αλβανών αγάδων της περιοχής.

Όπως φαίνεται από το αρχαικό υλικό που εξετάστηκε, στο μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της Λακωνίας οι κάτοικοι, μέχρι το 1821, ζουν σε αυτόνομες κοινότητες, στα πλαίσια των οποίων κατέχουν και διαχειρίζονται αγροτικές περιουσίες. Η διαχείρισή τους γίνεται κατά τρόπο συμβατό με τους στόχους του άρρενος – αρχηγού της οικογένειας, ο οποίος, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο, φροντίζει, ώστε, το πλείστον της περιουσίας, να παραμένει στα εκ πατρός άρρενα μέλη. Εξαιτίας της εθιμικής αυτής αρχής, που έχει τις ρίζες της στα ρωμαϊκά χρόνια και εισήχθη στην Πελοπόννησο μέσω των Φράγκων κατακτητών της, τα θήλεα μέλη χωρίς άρρενες απογόνους, βρίσκονται σε εμπερίστατη κατάσταση τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά την Επανάσταση. Στη Μάνη δε, όπου το δίκαιο βρίσκεται στα χέρια του ισχυρού, η αρχή αυτή στρεβλώνεται σε σημαντικό βαθμό.

Προεπαναστατικά, εντός των χριστιανικών κοινοτήτων, η αγροτική περιουσία αποτελεί τον πλέον υπολογίσιμο παράγοντα για την εκπλήρωση της κύριας υποχρέωσης που όλα τα μέλη φέρουν απέναντι στον κυρίαρχο και δεν είναι άλλη από την απόδοση της φορολογίας. Γι αυτό και οι χριστιανικές πολιτικές και θρησκευτικές αρχές παρακολουθούν στενά τα τεκταινόμενα, ώστε να επεμβαίνουν όταν κτήματα περιέρχονται σε καθεστώς εγκατάλειψης, όπως των ορφανών παιδιών και των φυγάδων. Για την εκπλήρωση της ανωτέρω υποχρέωσης, σε δύσκολες συγκυρίες, η κοινότητα προβαίνει σε δανεισμό και όλα τα μέλη επωμίζονται την εξόφληση του

²³⁵ Κυρίως χωριά στα όρια της σημερινής δημοτικής ενότητας Οινούντος. Π. Α. 243/1846. Π.Α. 99/1846.

δανείου. Σε όλα τα παραπάνω η εμπλοκή του κυριάρχου είναι από μηδαμινή έως ανύπαρκτη.

Την περίοδο 1770 - 1816, οι οικονομικές αδυναμίες, οι καταπιέσεις των Οθωμανών, οι άμεσες εκδιώξεις χριστιανών εκ μέρους των Τουρκοβαρδουνιωτών, αλλά και η οικειοθελής αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης, οδηγούν μέλη των κοινοτήτων στην απόφαση να εγκαταλείψουν τους τόπους που γεννήθηκαν, προσφεύγοντας άλλοι σε νησιωτικές περιοχές άλλοι σε κοινότητες και αστικά κέντρα της Πελοποννήσου κι άλλοι σε τόπους πολύ μακρινούς, όπως η Ασία, η Αφρική, οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κ.α. Η στάση αυτών των ανθρώπων απέναντι στις περιουσίες που άφησαν ποικίλει και είναι συνάρτηση της απόστασης που τους χωρίζει, αλλά και του τρόπου που επέλεξαν να γίνεται η διαχείριση των περιουσιών τους.

Η Επανάσταση του 1821 για πολλούς από όσους έχουν μετοικήσει δημιουργεί τις προϋποθέσεις επιστροφής, τα προσκόμματα όμως που αντιμετωπίζουν είναι σημαντικά και οφείλονται στην χρονική και τοπική απόσταση, αλλά και σε νοοτροπίες κληροδοτηθείσες και από τον κυρίαρχο – Οθωμανό.

Αναφορικά με το δίκαιο, μέχρι την Επανάσταση, θέματα και διαφορές οικογενειακού, κληρονομικού και εμπράγματος δικαίου ρυθμίζονται κυρίως από τους κατά τόπους προκρίτους και ιεράρχες, ενώ η προσφυγή στις οθωμανικές δικαστικές αρχές – πλην των κατοίκων της Βαρδούνιας – αποφεύγεται. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οι ίδιοι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, εξακολουθούν να αποτελούν δικαιοδοτικούς παράγοντες, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, με ίδιους ρόλους είναι επιφορτισμένοι και οι οπλαρχηγοί. Οι θεσπισμένες δικαιοδοτικές αρχές της Επανάστασης είναι μεν υπολογίσιμες, δεν φαίνεται όμως να συμβάλλουν στην τελεσιδικία.

Στην άλλη, ιδιαίτερη, περιοχή της Λακωνίας, τη Μάνη, ζει και δρα ένας λαός με πολεμικά χαρακτηριστικά. Ο ζωτικός του χώρος ανέκαθεν στενός και πολύτιμος, χωρισμένος σε τμήματα, καθένα από τα οποία κατείχε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, με ισχυρή εσωτερική συσπείρωση κι έχοντας αρχηγό, ο οποίος φρόντιζε μέσω συσχετισμών να κρατά την πολιτική του δύναμη. Παράλληλα, ο λαός αυτός είχε αναπτύξει ένα ισχυρό εθιμικό δίκαιο προσαρμοσμένο έτσι, ώστε να ικανοποιεί την ανάγκη διατήρησης και επαύξησης του ζωτικού χώρου. Γι' αυτό και από δικαιοδοτικό ρόλο περιστοιχιζόταν το ισχυρό ή τα ισχυρά πρόσωπα της ομάδας, που φρόντιζαν να τακτοποιούνται οι εσωτερικές διαφορές άμεσα, ώστε ο κοινωνικός

σηματισμός να μην οδηγηθεί στην αποδόμηση. Από τα μέλη των ομάδων, ευνοούνταν πάντοτε τα άρρενα, τα οποία δρούσαν με στόχο την ικανοποίηση μιας ψυχολογικής ανάγκης: «του καυχήματος ότι ανήκουν σε μια δυνατή φυλή».

Βαθεία ριζωμένο στην ψυχολογία και την ιδιοσυγκρασία του Μανιάτη αυτό το κλίμα, θα καθορίζει τη συμπεριφορά του κι όταν ακόμη οι κοινωνικές και πολιτικές δομές αλλάζουν. Μετά το 1776, ο ένας και μόνος πολιτικός αρχηγός (μπέης) αλλά και τα άλλα ισχυρά πρόσωπα της περιοχής, οι καπετάνιοι, εκδηλώνουν συμπεριφορές και ακολουθούν τακτικές, ανάλογες με εκείνες των αρχηγών γενών και καπετανιών. Και στα θέματα του δικαίου, οι ισχυροί περιορίζονται στο επίπεδο «προστασίας» και όχι αμιγούς δικαιοδοσίας. Οι δικαιοδοτικές δε αρχές που θεσπίζει η Επανάσταση, μπορεί να μην αγνοούνται, όμως ο Μανιάτης αναζητά, ακόμη και τότε, το Πρόσωπο που θα τον «προστατεύσει». Γι' αυτό, όταν η Μάνη εκ των πραγμάτων κληθεί να ακολουθήσει τις επίσημες εθνικές δομές, τις κοινές νομικές αρχές και συστήματα του Κράτους, είναι εμφανής μια δυσκολία συμπόρευσης και κάθε διεργασία προς αυτή την κατεύθυνση, επώδυνη.

Τέλος, από την επισκόπηση των πηγών που εξετάστηκαν προκύπτει ότι στα χρόνια 1830 και εξής, ισχυρές προσωπικότητες λειτουργούν ως πολιτικά αυθύπαρκτες, εμπνέοντας τον φόβο στον αδύναμο, στάση που ο δεύτερος εκλαμβάνει ως δεδομένη, γι αυτό και δεν προβαίνει σε οιαδήποτε αναμέτρηση, ούτε την καταγγέλλει στους αρμόδιους θεσμούς. Ωστόσο, στην αίθουσα του δικαστηρίου, στη ρύμη του λόγου του, αναφέρεται στη φοβική στάση και αδυναμία του. Το ανωτέρω φαινόμενο εντοπίζεται όχι μόνο στις περιοχές της Μάνης, αλλά στο σύνολο των περιοχών που συναντήσαμε, και θα είχε, κατά την κρίση μας, εξίσου ενδιαφέρον η ιστορική του διερεύνηση στο μέλλον.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Αρχεία

Γενικά Αρχεία του Κράτους/Λακωνίας, ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟΥ ΣΠΑΡΤΗΣ, Αριθμός Ειδικού Ευρετηρίου: ΔΙΚΑΣΤ. 5.1, Βιβλία Πολιτικών Αποφάσεων (1835 - 1850), Φάκελοι: 697 - 717

Γενικά Αρχεία του Κράτους/Λακωνίας, ΑΡΧΕΙΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΟΥΝΤΩΝ ΕΙΡΗΝΟΔΙΚΩΝ ΟΙΝΟΥΝΤΟΣ (ΔΙΚΑΣΤ. 53.1)

2. Διαδικτυακές Πηγές

«Εθνικές γαίες», άρθρο στην Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια «Βικιπαίδεια»: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B3%CE%B1%CE%AF%CE%B5%CF%82, ημερομηνία ανάρτησης 16 Φεβρουαρίου 2021

«Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828 - 1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», άρθρο στη συλλογή ψηφιακών περιοδικών του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eranistis/article/viewFile/1656/1647.pdf>

B. Βιβλιογραφία

Αλεξάκης Ε., *Μάνη. Γένη και οικογένεια*, Αθήνα 1998

Αλιβιζάτος Ν., «Τα συντάγματα του Αγώνα, 1821 - 1828», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000* (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 3 (2003)

Βαγιακάκος Δ., «Σύμμεικτα. Δυο σχέδια αφορώντα εις την διοίκησιν της Μάνης κατά την Καποδιστριακήν περίοδον», στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 1 (1972)

Βαλασάκης Α., «Το πρώτον μετεπαναστατικόν Δικαστήριον της Λακωνίας», στο *Ηώς* (επιθ.), τχ. 66 - 70 (1963)

Βέη Μ., «Αυθεντικά Μανιάτικα Έγγραφα του πρώτου ημίσεως του παρελθόντος αιώνας κληρονομικής υποθέσεως», στο: *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, Σπάρτη - Γύθειον 7 - 11 Οκτωβρίου 1977, δημοσιευμένα στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 4 (1979).

Γαβαλά Π., *Κοινωνία και εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19^{ου} – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 2002

Γιαννακοπούλου Ε., «Μια άλλη όψη της διείσδυσης των ξένων στη Μάνη (1780 - 1807)», στα: Πρακτικά Συμποσίου « Μάνη, μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^{ος} - 19^{ος} αι.)», Λιμένι Αρεόπολης 1993

Γιαννόπουλος Ι., «Η δύναμη των κοινοτικών αρχόντων», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975)

Γιαννόπουλος Ι., «Επαρχιακή διοίκηση», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975)

Γιαννόπουλος Ι., «Κοινότητες», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975)

Δασκαλάκης Α., *Αρχείον Τζωρτζάκη Γρηγοράκη, Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα Μάνης (1810 – 1835)*, Αθήναι 1976

Δασκαλάκης Α., *Η Μάνη και η οθωμανική αυτοκρατορία 1453 - 1821*, εν Αθήναις 1928

Δασκαλάκης Α., «Ο θεσμός της σύγκριας εις την Μάνην» στο: *Πελοποννησιακά*, τ. 10 (1974)

Δασκαλάκης Α., «Η προπαρασκευή της Ελληνικής Επανάστασεως εις την Λακωνίαν», στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ.1 (1972)

Ζακυθηνός Δ. Α., *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνισμού*, χ. τ. χ. χ.

Ζέπος Π., «Παλληκαριάτικον ή αγριλίκιον», στο: *Πελοποννησιακά*, τ. 5 (1962)

Καπετανάκη Σ., «Τουρκικός εμπορικός αποκλεισμός της Μάνης» στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 17 (2004)

Καπετανάκης Σ., *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)*, Αρεόπολη 2011

Κατσουλάκος Θ. – Ασημομύτης Β., *Το Μοναστήρι της Γόλας Λακεδαίμονος*, Αθήνα 1991

Κοκολάκης Ε., «Η Βεντέττα εν Μάνη», στο: *Λακωνικά*, τχ. 163 (1993)

Κόμης Κ., *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995

Κουγέας Σ., «Ιστορικά Πηγαί διά την ηγεμονίαν της Μάνης» στο: *Πελοποννησιακά*, τ. 5 (1962)

Κυρκίνη – Κούτουλα Α., *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715 - 1821)*, Αθήνα 1996

Λιάτα Ε., *Αργεία γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17^{ου}, αρχές 19^{ου} αι., Αθήνα 2003*

Λιάτα Ε., «Οι κοινότητες, ένας θεσμός με πολλές όψεις», στην: *Ιστορία Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000* (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 2 (2003)

Μουσούρης Ι., *Η ιστορία της ελληνικής δικαιοσύνης*, εν Αθήναις 1940

Μπελιά Ε., «Υπόμνημα περί Μάνης εκ των Ολλανδικών αρχείων» στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 2 (1975)

Νικολάου Γ., «Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες της κυριαρχίας των Τουρκαλβανών στα Βαρδουνοχώρια Λακωνίας την περίοδο της δεύτερης τουρκοκρατίας», στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 16 (2002)

Νικολάου Γ., *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα 2009

Πίτσιος Κ., *Καρβαί (Αράχοβα) Λακεδαίμονος*, Αθήνα 1948

Πύλια Μ., «Λειτουργία και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715 - 1821)», στο: *Μνήμων*, τχ. 23 (2001)

Σακελλάριου Μ., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715 - 1821)*, Αθήνα 2012

Σιάτρας Δ., *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992

Σπηλιάκος Σ., «Νικόλαος Πηλάλας, Αγωνιστής του 1821 – Δημογέρον της Επαρχίας – Ευεργέτης των Βρεσθένων», στο: *Νέα Λακεδαίμων*, τχ. 26 (1960)

Στάππας Κ., *Η Λακωνία κατά την τουρκοκρατίαν και ενετοκρατίαν 1460 - 1821*, Αθήναι 1993

Τζωρτζάκης Τζ., *Η πρωτεύουσα της Μάνης Γύθειον – Μαραθονήσι*, Αθήνα 1981

Τσοτσωρός Σ., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715 - 1828)*, Αθήνα 1986

Τουρτόγλου Μ., «Το δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11 (1975)

Τουρτόγλου Μ., «Η δικαιοσύνη εις την Μάνην επί Καποδίστρια», στο: *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειον 7 - 11 Οκτωβρίου 1977*, δημοσιευμένα στο: *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 4 (1979)

Φωτόπουλος Α., *Οι Γιατράκοι του 1821*, Αθήνα 2001, τ. 10

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757 - 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940 - 1941)*, Αθήνα 2001 (Εκδ. Πολεμικού Μουσείου)

Χρήστου Θ., *Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 2013

Χρήστου Θ., *Χρονολόγιο της Επανάστασης του 1821. Νοηματοδοτώντας τα χρονικά οροθέσια του αγωνιζόμενου έθνους*, Τρίπολη 2021

Παράρτημα

Αριθ. Απόφ. 272

Το Δικαστήριον των εν Σπάρτη Πρωτοδικών. Συγκείμενον υπό των Δικαστών Χρήστου Νικολαΐδου προεδρεύοντος απόντος του Προέδρου Π. Ηλιάδου, Σταύρου Ε. Βαλσαμάκη και Αθανασίου Κοτζοπούλου Βου Παρέδρου αναπληρούντος τον απόντα Δικαστήν Ζαφείριον Ταγκόπουλον και κωλυομένου του τε Δικαστού Αθανασίου Μονετάκη και του αυου Παρέδρου Βασιλείου Πουλάκου. Συνεδριάσαν δημοσίως την 29 Οκτωβρίου 1843 παρόντων του τε Αντεισαγγελέως Γεωργίου Αντωνιάδου και του Γραμματέως Εμμ. Λεοπούλου, ινα δικάση την περί κυριότητος αγωγήν της Μαρίας Κομηνίτζας εναγούσης παρασταθείσης δια του πληρεξουσίου της Δικηγόρου Ιωάννου Ρουσοπούλου, κατά των Παναγιώτου και Κωνστ. Μπελεχουτιάνων, Βασιλείου Τζανετάκου, Δημητρίου Νικολάκου, και Παναγιώτενα Τζανετόνυμφ φυσικού επιτρόπου των τέκνων της Νικολάου, Τζώρτζη, και Καλής, εναγομένων, μη εμφανισθέντων αυτοπροσώπως παρασταθέντων υπό του πληρεξουσίου των Αναστασίου Λούλου Δικηγόρου ως έπεται:

Η Μαρία Κομινίτζα, κάτοικος Νεοχωρίου του Δήμου Καρυουπόλεως διά της από 22 Μαρτίου ε.ε. αγωγής ενώπιον του Δικαστηρίου τούτου ενήγαγεν τους Παναγιώτην και Κωνσταντίνον Μπελεχουτιάνους, Βασίλειον Τζανετάκον, Δημήτριον Νικολάκον και Παναγιώτεναν Τζανετόνυμφν ως φυσικού επιτρόπου των τέκνων της, Νικολάου, Τζώρτζη, και Καλής, κατοίκων απάντων εις Παρασυρώ, εκθέτουσα ότι Κομηνός Νικολαριάνος ο μακαρίτης πατήρ της εναγούσης τελευτήσας προ χρόνων άφησε αυτήν και τον αδελφόν της Μιχαήλ γνήσια τέκνα και μόνους κληρονόμους του, εις άνηβον ηλικίαν υπό την επιτροπειάν της Μητρός των Κυριακής Φουρνέιτζας, ήτις μη δευτεροϋπανδρευθείσα, εφρόντισε μέχρι γήρατος επιμελουμένη την ανατροφήν και αποκατάστασίν των. Ότι ο μνησθείς αδελφός της απέθανε άτεκνος και αδιάθετος και οι εναγόμενοι ζώντος τότε και του Παναγ. Τζανετάκου, του οποίου ήδη ενάγονται οι Κληρονόμοι ως πρώτοι εκ πατρός εξάδελφοί του, αντί να τους προστατεύσωσιν, ωφελούμενοι από την αδυναμίαν των τους εξημίωσαν και κατά καιρούς και ήρπαζον εκ των κινητών αγαθών των. Ότι περί το 1819 ή '20: συμφωνήσαντες και με άλλους κατοίκους του Παρασυρού, παρόλιγον μεν να φονεύσωσι και τον Σύζυγόν της, του οποίου εισέτι κατακρατούν την οικίαν, την οποίαν μετεμόρφωσαν εις πύργον ευθύς, και αφού έκαμαν διόρθωσιν προσωρινήν, τους εσυγχώρησαν μόνον να νέμονται

τους πατρικούς αγρούς, αλλά κατά το 1829 απέβαλλον και τους σέμπρους των Δημήτριον και Πιέρον Λουμάκουσ και επεχείρισαν αυτοί την καλλιέργειαν των αγρών των επί λόγω να τους πληρώσουν τα δικαιώματα όσα απολάμβανον από τους Σέμπρους. Ότι η Μητηρ των τότε ανέφερε την αυθαίρετον ταύτην πράξιν εις τον έκτακτον Επίτροπον Λακωνίας. Και η Δημογεροντία Γυθείου εις την οποίαν παρεπέμφθη η υπόθεσις, απεφάνθη να μένη απαρινόχλητος η Μήτηρ των και να καλλιεργή δι'ούτινος θέλει τους αγρούς των, διεμαρτυρήθη δε κατ'αυτών διά του Συζύγου της απειθησάντων εις την απόφασιν ταύτην, και τελευτησάσης της Μητρός της κατά το 1830. Της έδοσαν μεν μέχρι του 1832 όσα ήθελον λόγω δικαιώματος των αγρών του, έκτοτε δε τα αντεποιήθησαν ως κύριοι, στερήσαντές την ιδιορύθμωσ της πατρικής της κληρονομίας. Ότι είναι εκτός της πατρικής της οικίας περι της οποίας επιφυλάττεται δικαίωμα χωριστής δίκης, οι κατακρατούμενοι υπόδικοι πατρικοί της αγροί οι εφεξής: 1^{ov}) εις θέσιν μαράκοβαν εκτάσεωσ ενός κουβελίου, συνορευόμενος με Στράτην Γερακουλάκον, Δημήτριον.

Εγγραφείσης της υποθέσεωσ εις το αρμόδιον πινάκιον και εισαχθείσης εν τω ακροατηρίω προς συζήτησιν καθ'ην (30 Ιουλίου ε.ε.) και συζητήσεωσ κατ'αντιμωλίαν γενομένης το δικαστήριον τούτο εξέδωκεν την υπ'αρίθμ. 205 από 14 Αυγούστου ε.ε. δί'ης διέταξεν την απόδειξιν εθίμου. Διαταχθείσης όθεν της αποδείξεωσ ταύτης ενώπιον του Ειρηνοδικείου Γυθείου, εισήχθη και αύθις η υπόθεσις αύτη εις το ακροατήριον προς συζήτησιν καθ'ην άκουσαν τας εγγράφους προτάσεισ του πληρεξουσίου της εναγούσης δί'ων αιτεί όσα και διά της ανωτέρω αγωγής της επρόσθεσε δε μόνον να εξαιρεθή ο μάρτυς Μιχάλης Μπάζοσ ως συγγενής, και οι Μαυρουειδής Τζιλικάκοσ, Δημητράκης Λιακάκοσ, Γεώργιοσ Δημητράκοσ και Θεόδωροσ Μπενάκοσ ως έχοντες συμφέρον.

Άκουσαν τας εγγράφους προτάσεισ του πληρεξουσίου των εναγομένων δί'ων αιτεί

α. Την απόρριψιν της από 22 Μαρτίου 1843 αγωγής κατά αυτών της εναγούσης, επί τω τέλει του να μένουν τα υπόδικα κτήματα εις την δεσποτείαν και κατοχήν των.

β. Εις περίστασιν καθ'ην η αντίδικοσ κάμη αντιρρήσεισ επί των εθίμων και των άλλων πράξεων και αξιώσεών των να τοις δοθή η διά παντός μέσου άδεια αποδείξεωσ οι δε μάρτυρεσ να εξετασθώσι ενώπιον του Ειρηνοδικείου Γυθείου προς αποφυγήν εξόδων.

γ. Την καταδίκην αυτής εις τα έξοδα της δίκης.

Αγορεύσαντοσ του αντιεισαγγελέωσ διεξεληθών την δικογραφίαν σκεφθέν κατά τον νόμον

Ως προς την εξαίρεσιν των μαρτύρων.

Επειδή ο παρά του Ειρηνοδίκου Γυθείου Μιχαήλ Μπάζος ομολογεί ότι είναι σύγγαμβρος μεθ' ενός του δικάζομένου του Βασιλείου Τζανετάκου, οι δε Μαυρουειδής Τζιλικάκος, Δημήτριος Λιακάκος, Γεώργιος Δημητράκος και Θεόδωρος Μπενάκος κατέθεσαν ότι κατακρατούν περιουσίαν θηλέων συγγενών των επί τω αυτώ δικαίωματι περί ου δικάζονται οι εναγόμενοι, εις δε τοιαύτην περίπτωσιν λαμβάνει χώραν διά τους μάρτυρας τούτους το άρθρο 324 παρ.2 και 7 της Πολιτικής Δικονομίας, διότι ο Μπάζος ως σύγγαμβρος του διεξάγοντος την απόδειξιν Βασιλείου τζανετάκου είναι συγγενής αυτού εκ κατ'εστίας τρίτου βαθμού. Οι δε λοιποί ομολογούντες ότι κατέχουν πράγματα θηλέων συγγενών τους από τω αυτώ δικαίωματι, περί ου δικάζονται οι εναγόμενοι ελπίζουν βεβαίως εκ της αποβάσεως της προκειμένης δίκης και αυτής μαρτυρίας των υπερισχυούσης, άμεσον ωφέλειαν διότι αν υπερισχύση το προβαλλόμενον έθιμον οι μάρτυρες ούτοι δύνανται να είναι ασφαλείς εις τα αντιποιούμενα δικαίωμάτά των να κινήσουν και κατ'αυτών αγωγήν τοιαύτην, ώστε επί του προκειμένου εξαίρουνται από τον νόμον, κατά συνέπειαν δεν λαμβάνονται υπ' όψιν οι καταθέσεις των.

Επειδή κατά τον νόμον 27 44.7 υποχρεώσει μη έχουσα ισχύν δεν δύναται να λάβη τοιαύτην παρά των δικαστών και παρά του νόμου δεν επικυρούνται, πάσα δε συμφωνία διά να έχη ισχύν απαιτείται ικανότης και συναίνεσις των συμφωνούντων πράγμα προσδιορισμένον σχηματίζων το αντικείμενον της συμφωνίας και αιτίων επιτετραμμένων προς το υποσχεθέν νόμος 2 και 52 παρ. 4 συμφωνία δε μη έχουσα τα τέσσερα στοιχεία ταύτα αντιβαίνουσα εις τους νόμους και εις την χρηστοθήειαν και διαθέτουσα τα αλλότρια ως ίδια κ.τ.λ. είναι φύσει άκυρος και δεν δύναται να έχη ουδεμίαν ισχύν επί του προκειμένου οποιονδήποτε κι αν είναι το έγγραφον της 20 Ιανουαρίου 1845 το οποίον επαρουσίασαν οι εναγόμενοι, αφού τούτο πραγματεύεται να διαθέσουν ανήλικες ή η μήτηρ των περιουσίαν των τέκνων της και την ιδίαν και ταύτην αόριστον είναι άκυρον και εις έγγραφον θεωρούμενον μη φέρον ουδεμίαν υπογραφήν των συμφωνησάντων. Φύσει δε άκυρος η συμφωνία είναι ως έγγραφος ή άγραφος θεωρουμένη. Επειδή πριν της πτώσεως της Ελληνικής Αυτοκρατορίας υπό του Οθωμανικού ζυγού, και πριν της εξουσίας των Ενετών παρά των Τούρκων από την Πελοπόννησον, και η Μάνη επίσης με τα λοιπά μέρη της Ελλάδος διοικείτο υπό τακτικήν νομοθεσίαν την ρωμαϊκήν και την ενετικήν μέχρι της τουρκικής εξουσίας. Επειδή η Μάνη μη υποκύψασα εντελώς εις την οθωμανικήν εξουσίαν, και

διατηρήσασα οποσούν αυτόνομίαν τινά εσωτερικήν εις την ιδιαιτέραν κοινωνικήν σχέσιν της μέχρι της Εθνικής Επανάστασεως διοικείτο καίτοι ατελώς υπό την επίρροιαν της ρωμαϊκής και ενετικής νομοθεσίας, αγράφως παραδεχθείσης καθ'έξιν και κατά συνήθειαν εις τας συναλλαγάς και διαδοχάς των Μανιατών και τας γαμικάς και λοιπάς κοινωνικάς σχέσεις των, υπερασπιζόμενοι τα αμοιβαία δικαιώματά των διά της ιδιαιτέρας ισχύος των, υποβαλλομένων των αδυνατοτέρων εις τους ισχυροτέρους. Επειδή και το της αρρενογονίας και θυληγονίας δικαίωμα το οποίον καταργηθέν από το 4. Κεφαλ. Της 118 Νεαράς του Ιουστινιανού και παραδεχθέν μετά των τροπολογιών και εξαιρέσεων του από τους ενετικούς νόμους (προτιμouμένου πάντοτε του βαθμού της συγγενείας εισεχώρησε ποτέ ως νόμος και διετηρήθη εισέτι κατά συνήθειαν εις πολλά μέρη της Μάνης και έχει την αρχήν του από αυτήν την των Ενετών νομοθεσίαν. Επειδή το της αρρενογονείας δικαίωμα είτε ως νόμος, είτε ως έθιμον θεωρούμενον δεν αποκλείει παντάπασιν τον φυσικόν και αναλείστον νόμον, αλλά παρακολουθεί την αυτήν σχεδόν τάξιν εις τας εξ αδιαθέτου κληρονομίας μετά των εξαιρέσεων, οίον αν ο αποθανών κατέλειπεν υιούς και θυγατέρας αγάμους και εγγάμους και την μητέρα τούτων, η μεν μήτηρ δεν κληρονομεί παντάπασιν, μήτε αι έγγαμοι θυγατέρες, έχουσαι μόνον την προίκα τους, αλλά μόνον οι έγγαμοι και μη υιοί, και αι άγαμοι θυγατέρες του αποθανόντος κατ'ισομοιρίαν, καταβάλλοντες οι αποποίητοι όσα των πατρικών έλαβον πριν της αποποιήσεως, και αποκλειόμεναι αι θυγατέρες ολοτελώς, από τα ακίνητα του τεθνηκότος, αν όμως τα κινητά δεν επαρκέσουν διά προίκα των αγάμων θυγατέρων η εξουσία αναγκάζει τους άρρενας να προικίσουν επαξίως ταύτας, ή τας εισάγει και εις τα ακίνητα, αν δε ο αποθανών κατέλειπεν μόνον θυγατέρας υπάνδρους και μη, κληρονομούν εξ ίσου τα τε κινητά και ακίνητα, καταθέτουςαι εις την ομάδαν αι υπάνδραι, όσα εκ των πατρικών έλαβον εις προίκα. Αν πάλιν ο αποθανών κατέλειπεν υιούς και τέκνα τινός ή τινών των αποθανόντων υιών του και θυγατέρες αγάμους, κληρονομούν ταύτα κατά φυλήν, αλλά αι θυγατέρες εισέρχονται και εις τα ακίνητα, και αν ο αποθανών άφησεν εγγόνους ή εγγόνας εξ υιών και εκ μόνων θυγατέρων κληρονομούν κατά φυλήν αδιακρίτως, αλλά οι εξ άρρενες εγγονοί και εγγόνες αποκλείουν τους εκ θύλεως εγγόνους και εγγόνας. Αν ο αποθανών κατέλειπεν αδελφούς ή πατέρα ή πάππον κληρονομούν αυτόν επίσης, αποκλειομένων των θυλέων, αποκλειομένων των θυλέων αν αδελφαί μόνον, τον κληρονομούν αύται κ.τ.λ. Ως περί του τοιούτου ενετικού νόμου, η ιδιαιτέρα νομοθεσία της εναντίας ορίζει ποτέ όμως δεν επέφερε τον κανόνα, απότεροι και απομεμακρισμένοι συγγενείς μέχρι

συγχωρήσεως γάμου και διότι είναι άρρενες να δύνανται να αποκλείουν τας θυγατέρας του αποθανόντος ή τας εγγόνας αυτού ή τας αδελφάς, και θυγατέρας αυτού, η δε εναντία αρχή και παραδοχή αυτή και τοιούτου κανόνος, παρακωλύει τας κοινωνίας και συγχίζει τας σχέσεις των λογικών όντων και αποκλείει το έμφυτον φυσικόν δίκαιον, το οποίον φύσει ενυπάρχει εις τον άνθρωπον, είτε εις πολιτικήν κοινωνίαν διοικούμενον είτε εις αυτήν την φυσικήν κατάστασιν διαγόμενον. Επειδή υπό τοιαύτην έποψιν θεωρούμενον το της αρρενογονίας έθιμον, και από τοιαύτης νομοθεσίας παραγόμενον, φαίνεται μέχρι σήμερα επικρατήσαν και δια δοθέν εις πολλές επαρχίας και τόπους της Πελοποννήσου, περιοριζόμενον μέχρις εκείνου του βαθμού του να αποκλείουν οι άρρενες αδελφοί της πατρικής και μητρικής και αδιαθέτου περιουσίας, τας υπάνδρους αδελφάς των, να λαμβάνουν ούτοι την φροντίδα να νυμφεύσουν τας αγάμους, προικίζοντες αυτάς αναλόγως της πατρικής και μητρικής περιουσίας των εκ των κινητών και ακινήτων, και ενίοτε χορηγούντες και από την ιδίαν τους περιουσίαν και άλλοτε περισσοτέραν της νομίμου μερίδος των, ως καλοί και προσφιλείς οικογενειάρχαι, και άλλοτε κατά το ολιγώτερον κατά τας περιστάσεις, κατά την των γονέων περιουσίαν, και κατά την διάφορον διάθεσιν και σχέσιν των συμφωνούντων τον γάμον, παραφυλλάττοντες οι αδελφοί σχεδόν πάντοτε δί' εαυτούς ως κέντρον την πατρικήν εστίαν, η δε χήρα του τεθνηκότος εμμένουσα εις την χηρείαν της, έσωζε το δικαίωμα της διά βίου διατροφής και ενδυμασίας εκ της περιουσίας του ανδρός της. Επειδή ως εις τα λοιπά μέρη της Πελοποννήσου, ούτω και εις την Μάνην λαβόν ισχύν το έθιμον τούτο, διεσώθη από της εποχής της εξώσεως των Ενετών μέχρι τούδε, το οποίον η ακόρεστος δύναμις του ισχυροτέρου, καταθλιβούσα συνήθως την ασθενήν φωνήν του αδυνάτου, και παραβιάζουσα, επί προσχήματι δικαίωματος, τα ιερά δικαιώματά των, ως εκ της φύσεώς των αυτή και της τύχης των ασθενών ορφανών και απροστατεύτων θυγατέρων, στερουμένων πατρός και αδελφών, κατέστησε μέχρι καταχρήσεως εις το να προβάλλουν ως δικαίωμα πολλάκις, και πολύ απομεμακρυσμένοι ή κατά φαντασίαν - ως επί του προκειμένου - άρρενες συγγενείς, ότι έχουν δίκαιον να σφετεριστούν την περιουσίαν εν γένει των τοιούτων αθλίων ατόμων και εκ της σκληράς τύχης των ηδικημένων, αναδεχόμενοι ισχυριζόμενοι μόνον την υπανδρείαν τους κατά θέλησιν, κατά την ιδιαίτεραν διάθεσιν τους, και κατά τας σχέσεις των παραβιαζομένων, ως τούτο αποδεικνύεται σαφέστατα και από αυτούς τους εξετασθέντας μάρτυρας αποδείξεως και ανταποδείξεως καταθέτοντας, ότι άλλοτε μεν οι παρουσιαζόμενοι ούτοι προστάται των θυλέων, έδιδον όλην την περιουσίαν του αποθανόντος εις τους

γαμβρούς (και αύται εισίν αι μοναχοκληρονόμισαι) άλλοτε έδιδον το πλείστον, το ήμισυ και το έλαττον μέρος της περιουσίας, και άλλοτε δεν έδιδον τίποτε, εντεύθεν δε συνάγεται ότι αν οι προστάται ησθάνοντο το καθήκον της δικαιοσύνης και την φωνήν της συνειδήσεως και ο παρουσιαζόμενος νυμφίος ήτον επί τοσούτον δυνατός, ώστε η ισχύς του να εσυγκρίνετο ή υπερίσχυε της εναντίας απελάμβανον αι θυγατέρες τα φυσικά δικαιώματά των και δεν ηδύναντο ή δεν ήθελον οι προστάται να ωφεληθούν εξ αδικήματος, αν πάλι οι προστάται ήσαν ολιγώτερον άδικοι και κατά τι ισχυρότεροι του νυμφίου, τότε επεφύλαττον δι' εαυτούς όσα ήθελον και ηδύναντο, και απέδιδον τα λοιπά εις τον νόμιμον ιδιοκτήτην, αν δε τελευταίον ήσαν εντελώς άδικοι και ο νυμφίος ωμοιάζε κατά την ισχύν με τας υπανδρευμένας κόρας, εσφετερίζοντο όλα και πολλάκις υποχρέωναν και τον νυμφίον να καταβάλλη και από τα ίδια του αν είχεν, και αυτός είχε την τιμήν και το καύχημά του να προσκαλεσθή εις την φυλήν τους διά να προστατεύεται εις τας επιδρομάς των εχθρών του, ή να εκδικείται τούτους και να δύναται να παραβιάζη άλλους. Και εντεύθεν πηγάζει το μη ομοιόμορφον του νομιζομένου εθίμου τούτου, η ανωμαλία αυτού και η μη ενέργεια του κατ'ίσον βαθμόν και τάξιν εις όλας τας ομοειδείς περιστάσεις. Επειδή τούτων ούτως εχόντων επί του προκειμένου το αντιποιούμενον έθιμον παρά των εναγομένων, και η αξίωσις αυτών του να αποκλείσουν της πατρικής ή της του αποθανόντος αδελφού τους περιουσίας την ενάγουσαν επί τω λόγω ότι είναι άρρενες συγγενείς (και επί τοιούτον μάλιστα απομεμακρυσμένοι) των αποθανόντων, όχι μόνον δεν έλαβε ποτέ ύπαρξιν ως έθιμον αλλά δεν ηδύνατο να λάβη τοιαύτην κατ' ορθόν λόγον και κατά φυσικόν δίκαιον, και αυτής της φυσικής καταστάσεως του ανθρώπου, η δε δικαιοσύνη η ορθή κρίσις, και η φυσική επιείκεια δεν δύναται ποτέ να παραδεχθή ως έθιμον ότι η ισχύς του ισχυρού ήρπαξε ή αρπάζει διά χειρών αδικων από αδυνάτων χείρας, διότι ζώντων των κατοίκων της Μάνης κατά την διάρκειαν της Οθωμανικής καταδυναστείας εις την φυσικήν σχεδόν κατάστασιν του ανθρώπου, η κακή διάθεσις του κακού, η δύναμις του ισχυρού κ.τ.λ. επολλαπλασίασαν τας αρπαγάς και τα αδικήματα και τας κατέστησαν σχεδόν συνεχείς, εκτός αν νομισθή ως έθιμον, καθ' ο επί το πολύ γινόμενον και επαναλαμβανόμενον και όταν οι τοιούτοι ισχυροί και ένοπλοι συνελάμβανον άοπλους και αδυνάτους, και διά την λύτρωσιν αυτών ελάμβανον αμοιβάς, συνεφώνουν τοιαύτας, και απήτουν ως δικάιά τους αυτάς αλλά τας τοιαύτας αξιώσεις και άλλας ομοίας καθ' ο αντιβαίνουσαι, και εις αυτά τα αξιώματα του ανελεήτου φυσικού δικαίου *Honeste vivere alterum non laedere suum cuique tribuere.*

Εις αυτήν την φυσική κατάστασιν του ανθρώπου και την σεμνοπρέπειαν, δεν δύναται ποτέ να υποφέρει και να ανεχθή ουδεμία κοινωνική κατάστασις, και αυτός ο ορθός λόγος ως σοφοί νομοθέτες του ρωμαϊκού δικαίου παντοδαπώς διά νόμον εθέσπισαν δι' VII 53 *quas zit eng. Conjuetudinis ujus que lengevi non auetevites est venum non άρθρο της momento vet vinset atit le gern*. Επειδή και αν υποτεθούν τα ειρημένα ως έθιμα, επί του προκειμένου αποθανόντος του πατρός της εναγούσης έμεινε κατά το έθιμον τούτο νόμιμος κληρονόμος αυτού κατά τους όρους του εθίμου ο αδελφός της εναγούσης Μιχαήλ Κομηνός, τον οποίον εκληρονόμησεν η ενάγουσα αδελφή του αποθανόντα ολίγους χρόνους πριν της Επανάστασεως κατά την συνομολογίαν των δικαζομένων, μήτε είναι αληθές ότι οι εναγόμενοι είναι πρώτοι εξάδελφοι της εναγούσης, διότι ο πατήρ αυτής αποθανών δεν κατέλιπεν άλλα τέκνα μήτε εγγονούς ή αδελφούς, και κατά συνέπειαν αύτη ως εκ πλαγίου πλησιεστάτη συγγενής εκληρονόμησε τον αδελφόν της αποδιώκουσα τους απομεμακρυσμένους .

Επειδή οι εκ περισσού και αν υποτεθή το έθιμον τούτο ότι έλαβεν ύπαρξιν κατά τους όρους των αξιώσεων των εναγομένων και κατά συνέπειαν ισχύει και άχρι τούδε κατά το από 23 Φεβρουαρίου 1835 Βασιλικό Διάταγμα αλλά ο νόμος ούτος τοιαύτα έθιμα, οποία πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια καθιέρωσεν επί του προκειμένου παντάπασι δεν απέδειξαν οι ενάγοντες την ύπαρξιν τοιούτων εθίμων, απεναντίας μάλιστα εκ των ιδίων καταθέσεων των της αποδείξεως μαρτύρων, αποδεικνύεται ότι υπήρξαν περιπτώσεις καθ' ας μόναι ως κληρονόμοι αι θυγατέρες των αποθανόντων κληρονόμησαν ως μοναχοκληρονόμισαι άπασαν την περιουσίαν των ανιόντων. Επειδή περί οικίας ήδη δεν γίνεται λόγος και το δίκαιον δεν δύναται να υπερβή τας συζητήσεις των μερών. Επειδή οι καρποί οφείλονται αφ' ής εξητήθη και διεμαρτυρήθη η ενάγουσα περί της ιδιοκτησίας της ήτοι από τας 22 Μαΐου 1829 ότε εδιαμαρτυρήθη ενώπιον της Δημογεροντίας περί αυτού εγγράφως κατά το της αυτής ημερομηνίας αντίγραφον της αναφοράς της μετά προηγηθείσαν απόφασιν της Δημογεροντίας της 5^{ης} Μαρτίου 1829 αποφασίζει παραδεχόμενον τας προτάσεις της εναγούσης Μαρίας Κομηνίτζας κηρύττει εξαιρετέους τους Μιχαήλ Μπάζον, συγγενή των εναγομένων, Μαυρουειδή Τζιλικάκου, Δημητρίου Λεκάκου, Γεωργίου Δημητράκου και Θεοδώρου Μινακάκων ως έχοντας βεβαίως συμφέρον από την έκβασιν της δίκης και κατά συνέπειαν δεν λαμβάνει υπ' όψιν τας καταθέσεις των. Απορρίπτει όλας τας λοιπάς προτάσεις και ενστάσεις των εναγομένων και καταδικάζει τούτους να αποδώσουν εις την ενάγουσαν Μαρίαν Κομηνίτζαν τα περιλαμβανόμενα κτήματά της και τα κτήματα εις την αγωγήν της: 1) εις θέσιν

Μαράκοβαν εκτάσεως ενός κουβελίου 2) εις Άγιον Ιωάννην δύο κουβελίων 3) εις Αλευράδικον ενός κουβελίου 4) εις Καβαλυστήν δύο λούρες μιας καβάθος και άνωθεν αυτής ετέρας λούρας ενός κουβελίου 5) αγρός εις την αυτήν θέσιν με άλωνα (επιλεγόμενος αλώνι) ενός κουβελίου 6) εις την αυτήν θέσιν αγρός ενός συνοικίου 7) εις θέσιν Αγριοσυκιάν ενός κουβελίου 8) εις Καβαλύστην μιας γαβάθας 9) εις την αυτήν θέσιν ενός κουβελίου. Και τους καρπούς των κτημάτων τούτων από της 29 Μαρτίου 1829 εκτιμουμένης διά πραγματογνωμόνων. Επιβάλλει εις τους εναγομένους όλα τα έξοδα εν γένει της σημάνσεως και τα προς την αντίδικόν των Μαρίαν Κομηνίτζαν συνιστάμενα εις δραχμάς 210. Εκρίθη και απεφασίσθη εν Σπάρτη την 12^η Νοεμβρίου του 1843 έτους. [ακολουθούν οι υπογραφές των δικαστών]

Α/Α	ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ (ΠΗΓΗ)	ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ	ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
1.	Π.Α. 78/1841	Άγιος Νικόλαος	«Προ του 1816»	Κύθηρα
2.	Π.Α. 6/1847	Ανώγεια	1808	Ζάκυνθος
3.	Π.Α.155/1836	Βορδώνια	«Προ της	Ιθάκη
4.	Π.Α. 92/1847	Γεράκι	-	Σπέτσες
5.	Π.Α. 64/1842	Κυπαρίσσι	1814	Ύδρα
6.	Π.Α. 44/1846	Λάχι	«Προ της επαναστάσεως»	Χίος
7.	Π.Α. 79/1845	Λυρά	-	Κρήτη
8.	Π.Α. 41/1843	Μολάοι	-	Ύδρα
9.	Π.Α. 30/1844	Ρειχέα	1814	Σπέτσες
10.	Π.Α. 43/1846	Σοχά	-	Κύθηρα
11.	Π.Α. 22/1842	Χρύσαφα	«Προ του 1815»	Ύδρα
12.	Π.Α. 65/1843, Π.Α. 75/1843	Χρύσαφα	«Επί τουρκοκρατίας»	Ύδρα - Σμύρνη
13.	Π.Α. 99/1846	Χρύσαφα	-	Ύδρα
14.	Π.Α. 46/1837	Χρύσαφα	«Προ του 1813»	Ύδρα

Πίνακας 1-Φυγές προς νησιωτικές περιοχές, 1770-1820

Α/Α	ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ (ΠΗΓΗ)	ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ	ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
1.	Π.Α. 212/1840	Αλτομυρά	«προ της Επανάστασεως»	Αναβρυτή
2.	Π.Α. 137/1841	Ανώγεια	1810	«Επαρχία Ανδρούσης»
3.	Π.Α. 196/1845	Παρόρι	«προ της Επανάστασεως»	Ανδρούβιστα
4.	Π.Α. 98/1842	Μεγάλη Βρύση	1800	«Παλαιά Πάτραι»
5.	Π.Α. 68/1843	Σοχά	«προ της Επανάστασεως»	Τρίπολη - Ναύπλιο
6.	Π.Α. 85/1846	Σελλασία	«προ της Επανάστασεως»	Αρκασάδες
7.	Π.Α. 194/1842	Σκιφιάνικα	1803	Άγιος Ιωάννης [Σπάρτης]
8.	Π.Α. 198/1842	Κουμουστά	«Επί τουρκοκρατίας»	Ναύπλιο
9.	Π.Α. 240/1845	Γοράνοι	«προ πολών ετών»	Γεωργίτσι
10.	Π.Α. 267/1842	Άγιος Ιωάννης (Σπάρτης)	Προ του 1800	Γύθειο
11.	Π.Α. 136/1847	Παλαιοπαναγιά	1804	Γύθειο
12.	Π.Α. 155/1843	Μυστράς	Περ. 1810	Γύθειο

Πίνακας 2-Φυγές προς τόπους της Πελοποννήσου, 1770-1820

Α/Α	ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ (ΠΗΓΗ)	ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ	ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
1.	Π.Α. 16/1843	Βορδώνια	προ του 1812	Πέργαμος
2.	Π.Α. 44/1843	Κόκκινα Λουριά	«προ της Επανάστασεως»	«Ασία»
3.	Π.Α. 30/1844	Κρεμαστή	1814	«Ασία»

4.	Π.Α. 113/1836	Μεγάλη Βρύση	1806	«Ασία»
5.	Π.Α. 122/1841	Μηλέα	1816	«Ανατολή»
6.	Π.Α. 72/1843	Σερβέικα	«προ της Επανάστασεως»	«Ασία»
7.	Π.Α. 43/1837	Γεράκι	«προ της Επανάστασεως»	«Ασία»
8.	Π.Α. 13/1844	Λογκανίκος	Προ του 1790	Κωνσταντινούπολη
9.	Π.Α. 62/1843	Μυστράς	«προ της Επανάστασεως»	Ρωσία
10.	Π.Α. 195/1847	Γεράκι	«προ της Επανάστασεως»	Ρωσία
11.	Π.Α. 148/1840	Λεωνίδιο	«προ της Επανάστασεως»	«Εκτός Ελλάδος»
12.	Π.Α. 40/1836	Μυστράς	«προ της Επανάστασεως»	Οδησός
13.	Π.Α. 148/1846	Μυστράς	«προ της Επανάστασεως»	Τούνεζι
14.	Π.Α. 160/1846	Πραστός - Λεωνίδιο	1818	«Ασία»
15.	Π. Α. 42/1838	Πραστός - Λεωνίδιο	προ του 1814	Κωνσταντινούπολη
16.	Π.Α. 252/1842	Πραστός – Λεωνίδιο	προ του 1815	Κωνσταντινούπολη

Πίνακας 3-Φυγές προς «εκτός Ελλάδος» τόπους, 1770-1820

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στη χρονική περίοδο 1770 – 1830, με έμφαση σε δυο θεματικές περιοχές: α) στη διαχείριση της περιουσίας και β) σε εκφράσεις δικαίου επί περιουσιακών αδικημάτων. Τα στοιχεία προέρχονται από αδημοσίευτο αρχειακό υλικό, τις πρώτες (1835-1850) πολιτικές αποφάσεις του Πρωτοδικείου Σπάρτης, όπου εμπεριέχονται «αφηγήσεις» δικαστών και κυρίως διαδίκων, που προσέρχονται μεν στο δικαστήριο μετά το 1835, φέρουν, όμως, υποθέσεις που ανάγονται χρονικά και στην προεπαναστατική περίοδο. Μέσα από αυτές τις «αναγωγές» παρακολουθούνται τα ζητήματα περιουσιών και δικαίου στη Λακωνία – από όπου και οι αφηγητές- ενώ αναδεικνύονται και οι τοπικές διαφοροποιήσεις.